

Д. Миљовска

Ванр. професор фил. фак. — Скопје

ЕКОНОМСКИ ОСНОВИ ДРУШТВЕНЕ СТРУКТУРЕ МАКЕДОНСКИХ ГРАДОВА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

Од краја XVIII века, па све до седамдесетих година XIX века, Македонија је ишла путем постепеног економског развика који се је манифестовао живљом унутрашњом разменом, јачим повезивањем са страним тржиштима, појавом првих капиталистичких кооперација и манифактура, оживљавањем занатске радности, појачавањем пољопривредне производње. Овај прогрес је био веома спор, понекада прекидан застојима, чак и назадовањем, јер се вршио у оквиру једног феудалног система особитог типа, и у једној многонародној држави, у којој су се прогресивне социјалне снаге излучивале из обесправљених народа, а владајући народ је давао конзервативне душтвене снаге. Овај период постепеног напретка вршио се је приближно у првих седам деценија XIX века.

Неколико година иза Кримског рата, још тачније између овога и Руско-турског рата, прекида се узлазна линија друштвеног развика и настаје једно опште погоршање економског живота и другачији размештај друштвених снага, долази до оштрих социјалних сукоба што је све водило оружаном обрачуну и свршило Илинденским устанком.

Фактор овог прекидања узлазне линије био је по нашем мишљењу акт отварања врата отоманске изгерије робном европском капиталу, т. ј. једна погрешна економска политика, која је велику Отоманску империју деградирала на степен колоније *de facto* иако је она привидно и формално остала независна држава.

У овом раду који претставља део једне веће целине, покушала сам да анализујем економске процесе који су обухватили македонске градове у другој половини XIX века и да кроз трговину (трговачка буржуазија), кроз зајмовни капитал (лихварска буржуазија), кроз земљишни посед (велепоседнички део буржоазије), кроз индустрију и рударство (буржуазија у модерном смислу речи) изградим слику о месту, карактеру и снази сваке од ових група. Радничка класа је испитивна и као плод нових продукционих односа и у облицима који су се јављали у феудалним условима (аргати, момци). Средњи градски слојеви оличени у занатли-

јама испитивали су се као наслеђена група из претходног периода, па се је испитивање углавном задржало на измене у положају градских средњих слојева у другој половини XIX века.

1. ЗАНАТСТВО

Чињеница да су градови у Македонији били већи него градови у осталим деловима Балкана говори у прилог оцене да је занатска привреда у њима била доста развијена, те да су занатлије сачињавале већи део становништва градова.*) Подаци о броју занатлија и обиму занатске производње су врло оскудни и у великој мери општи и непрецизни. Већи део описа заната потиче из друге половине XIX века, али се у њима спомиње стање процвата ове радиности које је постигнуто негде између Кримског и Руско-турског рата. Даћемо један преглед описа заната по градовима.

Воден. Мијатовић пише да су занати у овом граду за време његовог путовања били доста неразвијени и ограничени, да су занатске радње измешане, али су пре 60 година биле све подвојене, тако данас има: абадиска чаршија, самарџиски сокак, бојаџиска чаршија, ћурџиски сокак итд.¹⁾ Враћајући се на време своје посете исти аутор утврђује: „као и свуда и сада су занатлије већином сироти људи.”

Негуш. Пуквил који је путовао кроз Македонију у првој половини XIX века (око 1820), пише да у Негушу има „неколико малих фабрика сабаља и пушака, као и воденица за брашно, зејтин шарлаган”.²⁾ Ради се очигледно о већим занатским радионицама.

Костур. У овом граду био је необично добро развијен крзнарски занат. Знатан део производње је одлазио изван граница Македоније, чак и изван грнице Турске (у Аустрију, Немачку). Хаџи-Васиљевић пише да се у граду и у селима око Костура ткало платно и извозило.³⁾

Маглен. У овоме граду је било развијено грнчарство а гајила се у знатним размерима и свилена буба.

Зарово (код Солуна). Стоилов пише: „Пре 15—20 година овде је било око 60 разбоја за ткање алаце, али је у последње време овај занат опао, те су сада преостала само три разбоја”.⁴⁾

* Постоји још један разлог „пренасељености” градова: несигурност живота у селу”.

¹⁾ Ст. Мијатовић: „Град Воден”, Братство XVIII, Београд, 1924, стр. 76 (Аутор је Воден посетио 1917—1918 г.).

²⁾ Pouqueville Voyage de la Grece... Paris, 1825. Цитирано према К.: Јужна Македонија, Пер. списание, XXV—XXVI, Срџдењ, 1888, стр. 110.

³⁾ Јован Хаџи-Васиљевић, „Костур и околина”, Братство, XXII, Београд, стр. 107—111.

⁴⁾ А. Стоилков, „На гости во Зарово и Висока”, Български Сборник... XVII Софија, 1900, стр. 673.

Серски и Драмски Санџак. Један аутор⁵⁾ описује кризу која је обухватила некада цветајуће занатство: „Као и свуда код нас тако су и овде занати опали. У сваком граду једва се одржавају по неколико заната”.

Броди. (У Источном делу Егејске Македоније): „Броди је било па је још и данас, пише један аутор⁶⁾, главно гвожђарско насеље у Марвишком крају, али се данас овај занат једва одржава. Европске гвожђарске израђевине упропастиле су гвожђарску радиност у овом крају”.

У ово време изумире и резбарство, које је ранијих деценија било веома развијено. На опадање ове гране занатства утицало је опште осиромашење. „Сада, код овог осиромашења, наш народ се задовољава са простим и јевтиним израђевинама, те је овај занат скоро изумро”, пише исти аутор.

Тетово. У овом граду била је развијена производња пушака — мартинки⁷⁾. У 1890 години било је 13 еснафских (занатских) организација, а у периоду између 1830 године и 1840 постојале су две чаршије — македонска и муслиманска. Опадање привредне активности у другој половини XIX века захватило је и овај град. „Навели смо да је ранијих година било више табана (штаваоница кожа, наша примедба) у Тетову. . . Сада (1909 г.) има само још 6 радњи. У јаком су опадању неки од ових заната. Тако је бојација пред крај прошлог века било више од 20, а сада свега их је 6. Тако исто опао је и ћурчиски (крзнарски) занат”.⁸⁾

Дебар. У овом граду, поред развијеног грађевинарског и резбарског заната, доста се било раширило и штављење кожа. „Ранијих година је било и табака, па су престале да раде. Радиле су све до 1890 године. Било је преко 20 радњи.⁹⁾ М. Гајић¹⁰⁾ спомиње такође да је у Дебру поред зидарства и резбарства био развијен још и иконопис.

Охрид. У првој половини XIX века, поред осталих заната, била је развијена и „израда капа какве се носе у Албанији. Овај се занатски производ извози у Албанију. У другој половини XIX века овај занат почиње да опада”.¹¹⁾ — Важније место међу занатима овога града заузима крзнарство, Поред великих мануфактура које су запошљавале до 200 радника, било је многобројних малих занатских крзнарских радионица. К’нчев пише да се је овим занатом у његовом процвату бавило 1500 људи, али да је последње две-три деценије XIX века њихов број сведен на две крзнарске куће са око 100 радника и неколико ситних

⁵⁾ Два Саџака од Источна Македонија, Периодическо списание, бр. 37—38, 1891 г., Софија, стр. 45.

⁶⁾ Аноним „Пътуване по долините на Струма, Мѣста и Брѣгалница”, Б. Сб., X, стр. 507.

⁷⁾ А. Селишчевъ: „Пологъ”, Софија, 1929 г., стр. 17.

⁸⁾ Д-р Ј. Х. Васиљевић: „По Тетовској области”. „Братство”, XXIX, Београд, 1938, стр. 186.

⁹⁾ Д-р Јован Хаџи-Васиљевић, Град Дебар, „Братство”, XXXI— Београд, 1940, стр. 174—175.

¹⁰⁾ М. Гајић: „С Лепенца на Радику”, Годишњица Чупићева, XXI Београд, 1901.

¹¹⁾ Иванъ Снегаровъ „Градъ Охридъ”, „Македонски преглед”, IV/2, Софија, стр. 84.

крзнара. „Други занати су исто тако слаби”.¹²⁾ Балашчев описујући овај занат каже да се је лисичја кожа делила на 9 до 12 делова „од којих су се правиле посебне израђевине са посебним називима: ђелгава, магуло, елма, кафизарија, чувере и скупе, валвар паче, које су куповали султани за своје хареме”.¹³⁾ Треба претпоставити да су различите делове обрађивали посебни радници, што би указивало на мануфактурну поделу рада у већини радионица. Ј. Цвијић даје нешто веће бројеве у погледу запослених радника у крзнарском занату. Према њему „у Охриду је било 2500—3000 ђурчских радника. Њихова надница је била 20—25 гроша, осим тога су многе жене код куће шиле и могле за три летња месеца да зараде по 300 дин. . . Сада (1906 г. м. пр.) се виде само тргови од старих заната и старе охрдске трговине. . . Скоро у исто време са опадањем заната у Охриду је бивало све несигурније услед досељивања Албанаца. Гурбет је узимао све веће размере. . .”¹⁴⁾ Шапкарев¹⁵⁾ који даје мањи број запослених породица у крзнарству пише да је после Руско-турских ратова (1878 г.) овај занат „настрадао”, да је 1896 године „остао један стоти део” од ове производње и истиче да је то главни разлог масовног одласка у печалбу.

У Охриду је био доста развијен и штављачки знаат. Нушић¹⁶⁾ саопштава да се је штављењем бавило 150 породица и да су штављене коже одашиљане у Цариград. Једрене, Солун и Немачку. Овај занат је такође претрпео разарање у истом периоду кад и остала занатска производња, тако да се је у 1896 години овим занатом бавило само 5 кућа. Као што се види резултат је био поразан.

Струга и Ресен. Струга је раније имала свој панађур што јој је доносило знатне приходе. После пропасти панађура од заната се је одржало грнчарство. У Ресну је такође било развијено грнчарство чији су производи пласирани у ближој околини, у Битољу и Охриду.¹⁷⁾

Битољ је био други град по величини и достигао до 48.000 становника. Главни део становништва бавио се занатством. Били су познати занати штављања коже, папуцијски, кујунџиски занат итд. Али криза није мимоишла ни овај град, него га је притисла много теже због већег броја оних заната који су дошли под удар конкуренције индустријске робе. Шопов пише: „за несрећу, као и у свим градовима вилајета, тако и у Битољу занатлије постепено слабе и опадају. Разлог је с једне стране, што не постоји некадашња велика и широка употреба занатских производа, јер су их поткопали европска трговина и страни производи, а с друге стране, што живот и домаће издржавање свих сталежа је постало скупље. Нова времена су донела мање прихода и више раскоши”.¹⁸⁾

¹²⁾ В. К'нчевъ, Битолско, Преспа, Охридско, Сб. за Н. и НУ, IV, 1891, София, стр. 26.

¹³⁾ Г. Балашчевъ: „Градъ Охридъ“, София, 1915, стр. 11—12.

¹⁴⁾ Ј. Цвијић: „Основе за геологију“ и географију, I, Београд, 1906, стр. 1024.

¹⁵⁾ К. Шапкаревъ, Кратко историческо-географическо описание на Охридън Струга, София, година 1896, стр. 25—26.

¹⁶⁾ Б. Нушић: Крај обала Охридског Језера, Београд, 1896, стр. 49.

¹⁷⁾ Ибид.

¹⁸⁾ А. Шоповъ: Б'лгарите в Турция, Пловдивъ, 1895, стр. 273.

Прилеп. Хан¹⁹⁾ истиче као врло развијену занатску производњу лоја који се прерађује у осам већих радионица за шта се годишње употребљава око 30.000 оваца. Лој се извози из Прилепа у Цариград, Солун, Скопље и Битољ. Поред овога у широкој разгранатој домаћој радиности производе се велике количине вунених чарапа и извозе и изван Македоније. Осим тога производила су се специјална дебела вунена ћебад (јамболије) и продавала у околиним градовима. Прилепски сајам је омогућивао знатан извоз ових производа у суседне градове и у остале вилајете турског царства. — Еничерев²⁰⁾ пише да је 1870 година претстављала ону преломну годину којом завршава полет и почиње економски пад. Године 1873 изгорела је чаршија што је још више допринело привредној депресији.

Велес. О развиту производње сахтијана у Велесу говоре многи аутори. Чињенице да је око 400.000 кожа обрађивано годишње и да је готов производ извожен у Немачку, Аустроугарску и Италију говоре о томе да је овај занат деценијама подржавао високу занатску активност и осигуравао знатном делу радног станивништва скромну зараду.²¹⁾ Поред овог знатаа било је развијено и грнчарство које је снабдевало производима околне градове. Израдом грубих ћебади, цакова, торби и др. од козје длаке бавило се више занатских радионица.²²⁾ Али је и Велес захватила дубока привредна депресија у исто време кад и занатство у осталим градовима Маледоније.

Штип. Цвијић саопштава да је прерада коже достигла знатније размере у периоду пре 1876—1878 године, али да је после тога ова занатска производња нагло почела да опада.²³⁾

Скопље. У Скопљу је било особито развијено штављење кожа. Према Брауну у 1669 години било је 700 радионица које су се бавиле штављењем кожа које су онда извожене у Анкону, Солун и Венецију. „Скопске табане радиле су до пред крај XIX века”.²⁴⁾ Поред тога био је јако развијен папуџијски занат чији су производи продавани у околним варошима и у Босни”. Као и већина осталих оријенталних заната, папуџијски занат изумире: пре 30—40 година он је био на врхунцу своје моћи, када је почео постепено да опада.²⁵⁾ К’нчев који је описао Скопље из последње деценије XIX века, констатује исто тако да је депресија захватила и скопске занате. „Као и свуда код нас, пише он, исто тако и овде занати су у последње време јако опали, јер не могу да издрже притисак фабричких производа. . . Али ипак у поређењу са другим македонским градовима занати у Скопљу стоје најбоље. Само Битољ може донекле да се упоређује са Скопљем. Занати су се у Скопљу боље учврстили због тога што они раде са албанским становништвом које се скоро не поводи

¹⁹⁾ Hahn: Reise von Belgrad nach, Salonik, Wien, 1868, str. 180.

²⁰⁾ Эничерев. . . : В’споменания и б’љепки, София, 1906, стр. 277.

²¹⁾ К.: „Сегашното и недавното мин’ло на градъ Велесъ“, Периодическо списание, XXXIX, Ср’децъ. 1892, стр. 356.

²²⁾ Ибид, стр. 357.

²³⁾ Ј. Цвијић, „Основе за геологију и географију“, I, Београд, 1906, стр. 228.

²⁴⁾ В. Димитријевић, Папуџије у Скопљу, Гл. Е. Д., XIII, Скопље, стр. 30.

²⁵⁾ Ибид.

за модом као остало становништво... Некада је занатство у Скопљу цветало и осигуравало добар живот великом броју породица. Сада је издржавање само од њих прилично тешко.²⁶⁾

Неврокоп (Пиринска Македонија). „У Неврокопском селу Гајтанинову изграђивале су се поткове у 60 радионица у којима је радило преко 400 радника у току читаве године, које су се онда продавале по околним сајмовима. Сада на овом занату ради само око 50—60 људи, и то не током читаве године“²⁷⁾.

Банско (Пиринска Македонија): „У Банском крају развио се је један посебан занат, израда минђуша, прстења, дечјих играчака од калаја. Сада је остало 7 до 8 кућа које раде у том занату, али без особитог успеха“²⁸⁾

Овај непотпуни преглед развитка и разарања заната у Македонији упућује на основне опште привредне, друштвене и политичке закључке. Међу овима треба особито истаћи следеће:

1. У току развитка заната у Македонији се је постепено извршила извесна територијална подела рада, за чију су основу послужили природни услови. Тако се је у Велесу, Ресну, Струзи и Меглену развило грнчарство, у Гевгелији, Водену производња свиленог конца, у Неврокопу, Горно и Долно Броди на бази железних руда развија се прерада гвожђа, у Скопској Црној Гори израда пољопривредних алатки и предмета кућанства од дрвета, у Серезу израда памучне пређе и тканина итд.

Поред ове поделе изазване природним условима, и други фактори су утицали да се развијају неки нови занати и да се вежу за одређене рејоне. Настањивање Цинцара у неким пределима Македоније пренело је и неке занате у рејоне у којима су они дотле били слабо развијени (кујунџијство, дуборез и др.).

Једна особена подела рада била је везана за одређене верско-националне и етничке скупине. Већину заната су обављали Македонци: кујунџије, казанџије у највећем броју случајева били су Цинцари, сарачи, поткивачи, бербери и штављачи били су по правилу Турци, а негде искључиво Турци. Код ових последњих занати су били везани за њихову професију ратника, затим за богати слој владајуће нације која је највише употребљавала предмете луксуза итд.

Територијална подела изазвала је размену која се је вршила у форми локалних, обласних и националних сајмова (панађура). Али кад се систем сајмова већ утврдио, онда је ова размена са своје стране по-државала и учвршћивала постојећу поделу рада.

На друштвеном плану размена преко сајмова је била једина форма повезивања различитих рејона и стварања економског јединства нације. Међутим, када је привреда у основи натуралног типа, онда размена није појава која се понавља безброј пута и сваког часа, већ се она врши пазарног дана или у данима сајма. Одатле следи да економско јединство

²⁶⁾ К'нчев: Град Скопје, Периодическо списание, 55—56, Срџдець, 1898, стр. 26.

²⁷⁾ Аноним: Пътуване по долините на Струма, Мѣста и Брѣгалница", София, Сб. за Н. Умотв. X, 1894, стр. 57.

²⁸⁾ Ибид.

стварано на оваквом типу производње и размене није могло да има потребну чврстину. Због тога и дозревање националне свести морало је да претставља један дужи период и да се одвија споријим темпом.²⁹⁾ Макар колико спор био овај процес и макар колико био ремећен спољашњим факторима национална свест се је непрекидно развијала у правцу постепеног дозревања.

2. После једног периода постепеног развитка занатства и његовог спорадичног прерастања у зачетке капиталистичких кооперација и мануфактура, настало је броз разарање занатске производње које је продужило до пропасти отоманске Империје као европске државе.

Гранична линија развитка и пада занатства не може се прецизно одредити, јер оштре граничне линије у развоју једне заједнице у природи као и у друштву су ретке. Већина аутора указује да прелаз са узлазне на низлазну линију развитка пада негде између 1856—1875 године. У овим двома линијама развитка било је разлике у темпу: док се узлазна линија привредног пораста *јосијејено* дизала, тако да је требало 6 до 7 деценија да се развија, низлазна линија је била оштрија, јер је за око 2—3 деценије разарање привреде већ постигло велике размере.

О узроцима пада исто тако постоје разлике између појединих аутора. За неке (Шопов) разлог је био раскош који се одомаћивао, за друге мењање укуса потрошача, за треће (Хаџи-Васиљевић) узроке треба тражити у неодлучности, недовољној стручности и немању пословне иницијативе код привредника, за неке технички прогрес као такав (железнице), за друге фаталистичко веровање да се „богатство не држи” и да престаје са првом генерацијом итд. Ми ћемо се вратити касније опширније на узроке овог наглог пропадања занатске привреде, а сада ћемо указати на два основна узрока: прво, на систем капитулација који је широко отворио врата иностраном робном капиталу на турска тржишта; друго, на изградњу железничких линија које су овом продору робног капитала дали материјално-техничка средства да се изрази. И један и други фактор јавили су се и дошли до пуног израза у периоду између Кримског и Руско-турског рата. Оба ова узрока довела су до истог резултата; омогућили су приступ јефтине, фабрички израђене робе на македонско тржиште које је дотле било приступачно само домаћој занатској производњи. Из ове конкурентске борбе могло је да настане само разарање домаће занатске производње. О томе је Маркс писао: „С друге стране, јевтиноћа машинских производа и револуционисани транспорт и саобраћај, јесу оружје за освајање страних тржишта. Упропашћујући занатску производњу тих занатлија, машински начин рада претвара их принудним путем у поља за производњу његових сировина. Тако је Источна Индија била присиљена да за Велику Бри-

²⁹⁾ Овај темпо стварања економске повезаности, одатле зрење националне свести на тој основи није било брже ни у суседним балканским земљама; али је тамо један ванекономски фактор, национална држава, био онај чинилац који је гурао процес развитка националне свести преко онога што је могла да обезбеди економска повезаност.

танију производи памук, вуну, конопље, јуту, индиго итд.³⁰⁾ Македонија се претворила у поље за производњу памука, дувана, опиума, свилених чаура, сирових кожа и житарица.

3. Разарање занатске производње довело је до следеће две тешке социјалне последице. С једне стране емигрирање радног становништва из града и села узело је масовно размере; с друге стране релативни напредак македонских градова заменио је пауперизам, који је особито захватио занатлије.

О масовним емигрирању чије су основе биле једновремено у деградацији привреде и у систему политичког терора, говори узгред велики број аутора. Шапкарев тврди да је разарање крзнарског заната био главни узрок исељавања (гурбетлука) из Охрида. К'нчев наводи сличне разлоге за Велес и његову околину. Цвијић налази да су разлог овој појави и пропадање заната и несигурност живота. Македонски поет Прличев пише да је скоро половина становништва напустила Охрид и овај се претворио у „напуштени град”.³¹⁾ Јаранов³²⁾ тврди да је крајем столећа било око 50.000 исељеника из Македоније.

О пауперизму има исто тако довољно података. К'нчев каже да се само од заната не може одржати породица. О масовној беди становништва Охрида говори и Прличев.³³⁾ Будући да занат није могао да осигура довољно средстава за издржавање породице, стварају се „бастардна” занимања тј. таква где се један део времена посвећује занату, а други део пољопривреди. У Прилепу и другим градовима занатлије су били истовремено и произвођачи дувана, у Штипу и Кавадару епојиле су се занатска производња и производња опиума, у Ђевђелији, Водену и другим градовима знатлије су се бавили гајењем свилених буба. Неке занатлије прелазиле су сасвим на пољопривредну производњу, уколико су имали довољно земље. Производња се је тако спуштала са једног вишег нивоа (занатство) на нижи ниво (пољопривреда), или су се оба вида производње уједињавали, јер ни једно само није било у стању да прехране породицу. Међутим, уједињавање заната и пољопривреде значило је да се и једно и друго држи на врло ниском нивоу и да се не развија техника производње.

Македонски градови су добијали изглед насеља са великим бројем занатлија али са салбим обимом занатске производње. Привредна обамрлост је први утисак путника који су крајем столећа посећивали македонске градове. „Има много радњи, пише К'нчев али њихови сопственици дремају читаве недеље, јер се нико не јавља по улицама. Само се суботом запажа живље кретање. Тада је пазарни дан”.³⁴⁾ То пише аутор за Ресен. Исто важи и за Охрид. „Трговина, као и свуда у Македонији, је сасвим опала”, или за Стругу: „У Струзи је трговина сасвим опала. У том погледу варошица изазива сажаљење”.³⁵⁾

³⁰⁾ Карл Маркс, Капитал, Београд, 1946, глава XIII, тачка, 7 стр. 366.

³¹⁾ В. „Современост”, Скопје, јануар, 1957, стр. 20.

³²⁾ Јаранов: „La Macedoine economique”, Sofia, 1931 g. str. 169.

³³⁾ „Современост” јануар, 1957, стр. 34.

³⁴⁾ Битолско, Преспа и Охридско, Сб. Ну, Н. и кн. IV, 1891, Софија, стр. 27.

³⁵⁾ Ибид.

Миливоје Савић, констатује да у македонским градовима влада огромна претрпаност занатима и сматра да је „узрок овом стању у томе да су прилике личне сигурности биле релативно боље у варошима и да је сав свет бежао ка варошима, јер је у селима владало безвлашће“.³⁶⁾

Безвлашће као разлог напуштања села потврђује се многобројним написима савременика. Ипак овај разлог има подређенији значај. „Претрпаност“ се јавила управо у последњим деценијама XIX века, због тога што се за постојеће занате стално сужавало тржиште притиском конкуренције увезних фабричких производа. Отсуство изградње индустрије није омогућавало преливање становништва из занатства у индустрију, те се је *претрпаност јавила не због пораста броја занатлија него због сужавања њиховог тржишта*. С друге стране прелаз земљорадника у занатлију није једноставан, јер тражи одређену занатску, обуку, коју сељаци нису могли да донесу готову са села. Напослетку прелаз из једне угрожене гране (пољопривреде) у другу грану која се налази у брзом опадању се по правилу не врши.

4. Међу занатлијама у македонским градовима занатлије македонског националног порекла претстављале су огромну већину. То није био случај са богатим трговцима у неким градовима као што је Серез, Битољ и још неким где су хеленизирани Македонци, хеленизирани Цинцари и Јевреји претстављали ако не већину трговаца, оно већину *богатих трговаца*.

Међутим, ова градска ситна буржоазија (занатлије) претстављала је не само национално хомогену и већинску групу у градовима, него и прву *организовану групу* македонског друштва. Због тога је сасвим природно да се национални покрет, национални препород ослањао на ову снагу друштва све до почетка оружаног устанка. Занатлије су били организовани у еснафским организацијама, а ове су служиле и за одбрану сталешких интереса (занатлија), али су постајали и носиоци опште борбе за национални препород.

К'нчев пише да су *скопски* еснафи играли важну улогу у препороду а да су и „сада главни ослонац народно-црквеношколске ствари“ и да уопште важе као „важан друштвени фактор“.³⁷⁾ — Нушић пише да је *ћурчијски* еснаф претстављао снагу која је као таква играла најзначајнију улогу у питању народности која је преобразила Охрид од пред 30 година“.³⁸⁾ Чочков потврђује исту улогу занатлија за Велес: „а други важан разлог је да је онда еснафски покрет против чорбација био на врхунцу, те је учитељ Поповић био на страни, еснафа. Због тога су му његови противници чорбације из притаје стварале разне неугодности“.³⁹⁾ — Класни сукоб између богатијег национално и политички колебљивог грађанства, чорбација с једне стране и ситне градске буржуазије претстављане у занатлијама и малим трговцима, о којима говори Чочков, с друге стране, особито је оштре размере узео у Прилепу, а исто тако

³⁶⁾ Миливој Савић: „Наши занати и индустрија“, Београд, 1914, стр. 291—292.

³⁷⁾ К'нчев: Град Скопје, Периодическо списание, 55 56, 1898, Срџдец, стр. 27.

³⁸⁾ Нушић Б., Крај обала Охридског Језера“, Београд, 1896, стр. 49.

³⁹⁾ Хр. Чочков, „Град Велес — учебно дело, Софија, 1929, г., стр. 29.

и у Скопљу. Веган пише да су у „Северној Македонији занатлије организовани у еснафе и ова еснафска организација гарантира националну повезаност и даје основу на којој се граде и могу да напредују црквено-националне тежње. Због тога турске власти гледају на еснафе са неповерењем и прогоне их, а по некада чак и сасвим забрањују”. Веган даље истиче да су еснафи добро организирани у Скопљу, Велесу, Прилепу, Охриду, а да „у Битољу постоји тешка борба не само са Турцима него су они трн у оку и грчкој митрополији”.⁴⁰⁾

Еснафске организације биле су једини фактор способан да економски омогући отварање школа и ширење писмености на матерњем језику. Оне су својим средствима подигле нову школску зграду у Прилепу и издржавали школу и око 45 наставника.⁴¹⁾ Иванов потврђује да су функције еснафских организација далеко прелазиле оквири сталешких питања.⁴²⁾ У Охриду је од прилога занатлија основана „крзнарска каса” у 1866 години и у њеном оснивању је важну улогу одиграо и песник препорода Прличев. Од прилога се створила прилична сума која је помагала просветну активност и борбу против грчких школа и грчких владика, а служила је као први кредитни фонд који је занатлијама давао позајмице са каматном стопом од 10%.⁴³⁾

Међутим, борба за питања просвете, народне цркве, културе, никада се није водила без сукоба класних интереса између радних маса у граду и чорбација. На тај начин борба се водила и против грчких владика и против домаћих чорбација који су тражили за себе руководство и предлагали увек једну линију сталних компромиса било у односу на претставнике грчке патријаршије, још више у односу на турске власти. Јача афирмација улоге занатлија и њихових еснафских организација почиње у Прилепу око 1838 г., а у Скопљу неколико година раније. У току последних 6—7 деценија углед и значај градске ситне буржоазије је растао све више, особито у већим градовима, а утицај богатијег слоја трговачко-лихварске и велепоседничке буржоазије се је смањивала у општем кретању македонског друштва ка својој националној и политичкој еманципацији.

Овом делу македонског друштва припада и ителигенција састављена углавном од учитеља и наставника прогимназија, који су пореклом припадали ситној градској буржоазији, по свом економском положају били врло блиски њој и која је давала руководеће људе у локалним организацијама, када је борба излазила из оквира црквено-

⁴⁰⁾ Weigand: „Ethnographie von Macedonien, Leipzig, 1924, str. 93—94.

⁴¹⁾ Сто години ново б'лгарско училиште в гр. Прилеп, Скопје, 1943, стр. 111.

⁴²⁾ I. Ivanoff: „La question macedonienne, Paris, 1920. Аутор пише: еснафи су се окушљали на општим скупштинама на којима се, поред питања професионалног карактера, расправљало и о верским и социјалним питањима, као што су: изградња цркви и школа, ангажовање учитеља, слање делегација у Цариград, тражила нека права и др. (стр. 80).

⁴³⁾ Спространовъ, „По възраждането на градъ Охридъ”, Сборникъ за Нар. умотворения наука и книжина, XV, София, 1986, стр. 644—645.

школске борбе, претварала се у политичку борбу против главног непријатеља и пропримала револуционарни карактер у последњој деценији XIX века.

2. ТРГОВИНА

Трговина се у Македонији јаче развија почетком XIX века. На то су утицали различити фактори од којих треба споменути и промене које је институција феудалног влопоседа почела да трпи.⁴⁴⁾ Евлија Челебија пише да је у Скопљу било у времену кад је он посетио овај крај (1660 г.) 2150 дућана⁴⁵⁾, а Ами Буе тврди да је у првој половини XIX века (1842 г.)⁴⁶⁾ било у Битољу исто тако 2150 дућана. Ово говори о знатној робној производњи на бази занатске радиности чије почетке треба тражити у претходном периоду, а које се почетком XIX века даље развија и консолидира.

У ово време трговачке везе Скопља са осталим градовима Македоније су знатне, (Битољ, Дебар, Неврокоп и тако даље), шире се на север према градовима неослобођене Србије (Призрен, Врање), иду даље према Сарајеву, јер је Босна била главни снабдевач Скопља са занатским израђевинама од гвожђа, а постоје трговачке везе и са неким градовима у Бугарској (Пловдив, Габрово и др.)⁴⁷⁾.

Из ових података можемо закључити да су већ почетком XIX века биле успостављене знатне економске везе између градова Македоније: са Албанијом (преко Дебра), са јужним Србијом, са Бугарском и Босном. Ни Хаџи-Васиљевић, ни остали аутори, не говоре о неким значајнијим везама са Грчком и Србијом, јер су и једна и друга биле већ ослобођене и одвојене од осталих турских области државним границама. Видећемо да су се у другој половини XIX века прекинуле економске везе са Босном и са Бугарском, после окупације прве и ослобођења друге. На тај начин државне границе постају не само државно-правне чињенице, него и економски фактор ванредног значаја.

У току XIX века продужило се шире економско повезивање различитих подручја Македоније. Оно се је вршило преко сајмова, такозваних

⁴⁴⁾ Д-р Јован Хаџи-Васиљевић пише: „Трговина у XIX веку коју можемо констатовати по писаним подацима почела се развијати тек од почетка, штавише тек од половине XIX века”. (Јован Хаџи-Васиљевић: „Скопље и његова околина”, Београд, 1930 г., стр. 106. Аутор је и у овој тврдњи као и умногим другим тврђењима непрецизан и нејасан. Сам аутор наводи Евлију Челебију који говори о развијености робне производње у Скопљу у времену кад је он обилазио овај град, дакле 1660 године. С друге стране, оно што је настало у другој половини XIX века, то је само појачање трговачке размене у вези са Кримским ратом, а никако *иочештак* трговине, јер велики број занатских организација и велики број дућана у првој половини овог века говоре о робној производњи, дакле и о широј размени у овом граду и у осталим крајевима Македоније.

⁴⁵⁾ Евлија Челебија пише: „У Скопљу има 2150 дућана, главни трг и много чаршије (то се односи на 1660 год.). Г. Елезовић: Евлија Челебија о Скопљу, Зборник за историју Јужне Србије, I, Скопље, 1936, стр. 318.

⁴⁶⁾ Ami Buue: Recueil d' Itinéraires dans la Turquie d' Europe, II, Wien, 1854, стр. 258.

⁴⁷⁾ Д-р Јован Хаџи Васиљевић, ибид, стр. 106.

„панаѓура“ који су настали током ранијих векова. Њихова основа је била занатска производња и територијална подела рада на овој основи. Осим тога предмет ове сајамске трговине били су пољопривредни и сточарски вишкови. У току XIX века размена достиже знатне размере, а у седмој односно осмој деценији овог столећа сајмови се један за другим гасе или се претварају у локалне сајмове који повезују само подручје у непосредној близини сајамског центра.

Неки важнији сајмови

Особито место међу сајмовима заузима прилепски и серески сајам, један на крајњем западу Македоније, други на његовој југоисточној периферији. Између ових сајмова налазили су се многобројни мањи сајмови тако распоређени да је цела територија Македоније била економски повезана.

Прилепски сајам одржавао се од 1 до 15 августа, а касније проужавао са радом у току целог месеца. Њега су посећивали трговци из целе Македоније (Велес, Битољ, Охрид, Дебар и др.), затим из Албаније, Бугарске, јужне Србије, Босне, северних области Грчке (Јањина), чак и из Мале Азије. Из прилепског краја на сајму се је продавао дуван (за Албанију), стока (за Бугарску), вуна и сирове коже, жито, паприка и ћилимови домаће занатске израде, а довозила се је фабричка текстилна роба преко Битоља и Солуна, ужарија из Сереза и Врања, уља из јужних македонских провинција и из Грчке. Еничерев пише да је: „сајам помагао процвату заната. Прилепски занатлија је распродавао на сајму све своје производе без особитих трошкова“.⁴⁸⁾ Георги Трајчев⁴⁹⁾ описује сајам као место врло живе размене робе. Прилепски сајам достиже највећи обим размене негде непосредно пре Кримског рата, а у 1875 години се сасвим гаси.⁵⁰⁾

Који су разлози да се овај велики сајам који је имао вековну традицију гаси тако брзо. Разлоге треба тражити у променама привредних услова у току последње 3—4 деценије XIX века. Индустриска роба про-

⁴⁸⁾ Никола Ганчев Ђничерев: Вь споминания и бележки“, София, 1906 г., стр. 210. Исти аутор даље каже: „Служио је (Прилеп) као стовариште роба из свих тих земаља и постао центар трговачких односа између западне Европе и крајњег Истока. Прилепски трговци сваке године у мају и јуну ишли су у Беч, Лајпциг, Минхен, Цариград за робу и на њеној продаји зарађивали добре паре“ (стр. 210);

⁴⁹⁾ За време панаѓура трговци из Прилепа, Битоља, Охрида и Велеса доносили су колонијалну робу, гвожђарију и мануфактурну робу камилама из Солуна, мануфактурну робу железницом и колима из Беча; купе источњачке текстилне производе из Цариграда; прерађене коже из Лајпцига, Охрида и Костура; шајак, абу, гајтан из Бугарске, ујад из Србије; ћилиме, чарапе, шајак, платно из прилепског и битолског краја; кантаршиске и бакарне судове из Прилепа; сахтијан из Охрида и Велеса; сирове коже одасвуд; жито, дуван, афион из велешког, прилепског, битолског, штипског, кумановског краја и др. Георги Трајчев: „Градъ Прилепъ, София, 1923 г., стр. 68.

Ово се потврђује и подацима из Државног Аустријског Архива које наводи Д. Зографски у својој студији: „прилепскиот панаѓур во минатото“ — Годишник на Правно-економскиот факултет во Скопје 1955 г., стр. 95—130.

⁵⁰⁾ Никола Ганчев Ђничерев, исто, стр. 210.

изведена у развијеним европским државама добила је слободан приступ на тржишта Отоманске Империје и притисла је свом снагом традиционалну знатску производњу која је била главни предмет сајамске трговине. С друге стране повезивање Македоније са железничким пругама изменило је сасвим привредне токове и њене правце. „Прилепчанима је, каже Еничерев, не мањи ударац нанела изградња железничких пруга у Империји. Ове су сасвим измениле трговачке путеве и стари начин живота”.) Очигледно традиционална подела рада била је дубоко поремећена и елиминирана као важан привредни фактор.

Серески сајам је трајао такође један месец и сматрао се једним од највећих сајмова на Балкану. Он се је одржавао у фебруару и марту, окупљао је трговце из источно-македонских градова, и из Битоља, Прилепа, Солуна, Ксантија, затим из Румелије (Јужне Бугарске), Албаније, из Ниша и Призрена, из Једрена и тако даље.⁵¹⁾ Главни производи промета на сајму били су дуван, пиринач, памук. Један конзулски извештај⁵²⁾ из 1848 године подвлачи да је поред непосредног плаћања на сајму било и куповања на кредит, са роком од пола до једне године. Ова чињеница говори да је трговина у овом крају већ узела знатније размере, особито трговина памуком који се је производио као монокултура, дакле пре свега као роба. Кузинери пише да су „становници из удаљенијих крајева доносили само мустре свога памука, закључивали уговоре и договарали се са купцем за дан када капарисану количину памука могу да подигну из одређеног села. Затим купац носи џакове на заказано место; ту се праве бале које се товаре на коње и упућују у разне правце”.⁵³⁾

Период цветања Сереза и његовог сајма пада негде између 1853 године и 1863*, дакле неколико година пре и после Кримског рата. Сајам је престао са радом око 1875 године, дакле у истом периоду када и прилепски сајам.

У Ениче Вардару (у Јерејској Македонији) сајам се је одржавао половином децембра⁵⁴⁾ и повезивао је једну групу рејона која се пружа с једне и с друге стране доњег тока Вардара (Ђевђелија, Дојран, Тиквеш, Меглен, Воден и Струмица). Главни производи на сајму били су брашно и сирове коже.

Осим ових сајмова у току XIX века одржавани су и следећи сајмови локалног значаја: у *Тешову* је сајам постојао и у ранијим вековима и имао локални карактер за област Полога; у *Струзи* је сајам био знатно

⁵¹⁾ А. Шопов: „Из живота и положението на Б'лгарите въ виалетите”, Пловдив, 1893. Шопов пише да је овај град „био једно од главних тржишта на Балканском Полуострову и да су га посећивали важне личности из далеких крајева једанпут годишње да би се поклонили Серезу”. (стр. 151).

⁵²⁾ Correspondance commerciale, Archives du M. des Affaires Etrangeres, Paris, sv. 23, str. 257.

⁵³⁾ Cousinery: Voyage dans la Macedoine”, Paris, 1831, str. 164.

* Шопов пише у споменутом делу које је објављено 1893 године да се „стари људи са одушевљењем сећају славних дана Сезеза”. Ако од датума издања одузмемо 30—40 година долазимо до споменутог времена цветања Сереза.

⁵⁴⁾ Correspondance commerciale Archives du M. des Affaires Etrangeres, sv. 21, str. 250.

већи јер су га посећивали осим трговаца из Македоније још и трговци из Источне Босне, Северне Албаније, Италије и Епира. О овоме сајму и Ами Буе⁵⁵⁾ износи да се је држао два пута годишње: крајем фебруара и почетком септембра, док Шапкарев⁵⁶⁾ говори да се сајам одржавао у септембру, но да се сада (1859) више не одржава. Према Нушићу⁵⁷⁾ овај је сајам био активан до средине XIX века. Нешто јужније, у насељу *Маврово* код Костура 29 новембра сваке године отварао се је сајам и трајао 20 дана. — Сајам у *Велесу* одржавао се је с пролећа, имао је углавном локални карактер, трајао је 15 дана, а главни предмет промета била је стока; нешто мањег обима био је сајам у *Kabagary*. У Пиринској Македонији било је редовитих јесењих сајмова у Неврокопу⁵⁸⁾, *Мелнику*, *свештом Врачу* (с. Склаве), у *Пејричу* (с. Орман); ови су сајмови трајали 3—15 дана, предмет трговине је била стока, затим текситил и гвожђарија. Вреди да се помене и „*Караван-панађур*“ који је трајао 40 дана, а окупљао је трговце из Битоља, Солуна, Кавале, затим из Ниша, Сарајева и Пловдива.⁵⁹⁾

На основу горњих сумарних података можемо да створимо одређену слику о привредном значају сајмова као форме размене и области где се је накупио трговачки капитал.

1. Преко сајмова била је у промету обухваћена *скоро цела шериџорија Македоније*. Они су били по времену и по простору тако постављени да су олакшавали сталан промет робних вишкова. Приложена карта сајмова показује да су се они налазили у западној Македонији (Тетово, Струга, Костур и Маврово) распоређени правилно по једној линији која почиње од њеног северозападног екстрема (Тетово) до југозападног краја (Маврово); друга група сајмова обухватила је централне

⁵⁵⁾ Ami Boue: Recueil d'Itinéraires dans la Turquie d'Europe", Wien, 1854, I, str. 263.

⁵⁶⁾ Шапкарев: Кратко историско-географско описаније на градовѣт Охридъ и Струга, Сб. на Българско книжовно дружество, София, 1900, III, стр. 50.

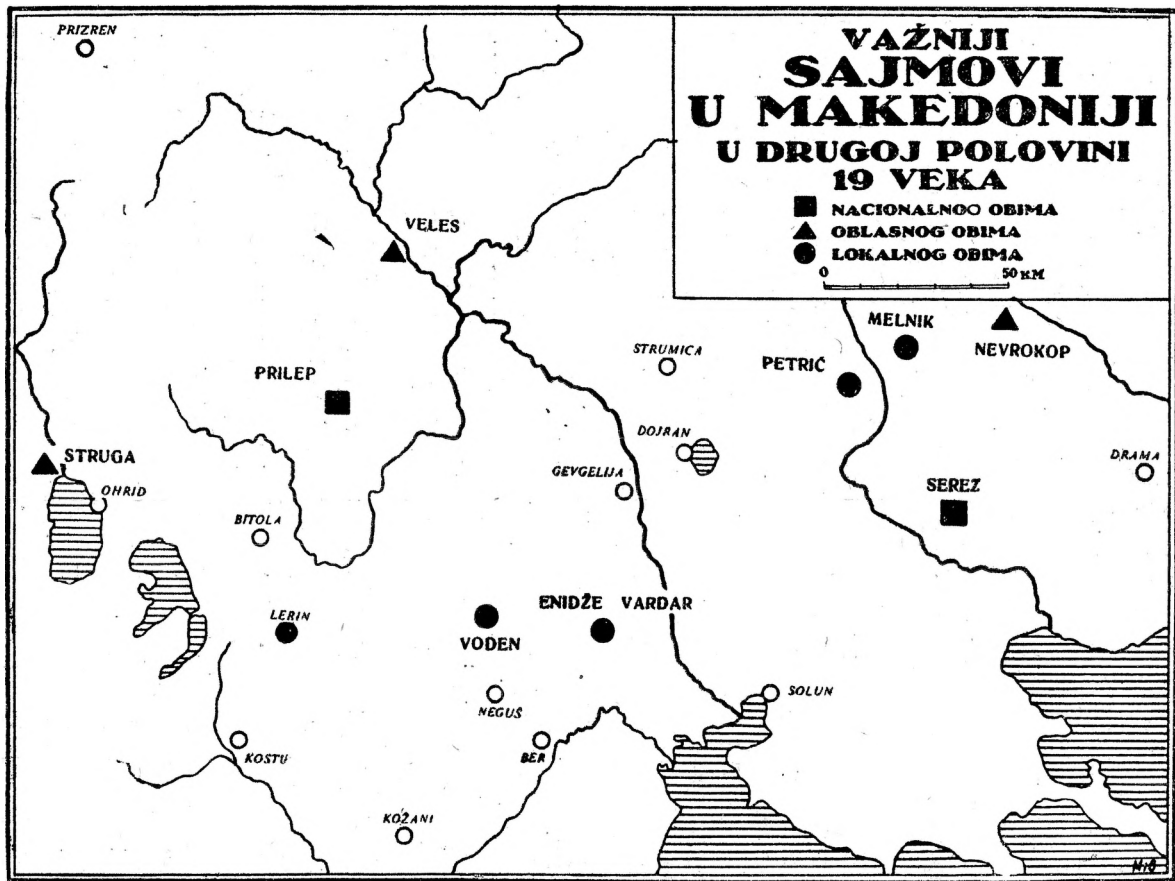
⁵⁷⁾ Б. Нушић: Крај обала Охридској Језера", Београд, 1894, стр. 140.

⁵⁸⁾ До 1850 год. Неврокопски панађур (сајам) био је један од највећих у Македонији. По великој трговини која се на њему обављала могао је да се сравњује само са Узундовским и Серским панађуром". — Разграњивање прилепског панађура (који се одржавао у исто време) а нарочито отварање солунског пристаништа задало је удар неврокопском панађуру.

„На неврокопском панађуру од локалних производа продавали су се следећи, гвожђарски производи из Ирвака, платнени производи из Сера, шајаци из Тракије: дебела вуена платна за застирање и покривање из Далека, звона и сахтијан из Неврокопа, дуван из Драмског (краја); жива стока из Разлога, Пирина, гајтани из Тракије и неки други мање важни предмети" — Пјтуване по долините Струма, Места и Брџгалница, Сб. Н. Ум, Н. и књ. XII, стр. 234, София, 189.

⁵⁹⁾ „Два Санџака од источна Македонија", Периодическо списаније, XXXVII, стр. 48, Срџдець, 1891 „Караван-панађур" прочут пре 20 година (значи око 1870 г.) на целом Балканском Полуострву. Отвара се средином фебруара и траје 40 дана. Неко време ту су се пресељавали сви трговци из Солуна и Кавале и циљу продаје, а у циљу куповине долазили су из Пловдива, Битоља, Ниша, чак из Сарајева. Данас прави обрт до 50.000 турских лира".

* Економско повезивање као компонента у изградњи националне свести није могло снажно да делује нити у Србији, Бугарској, Црној Гори, јер се је и овде привреда врло споро развијала.

делове Македоније (Велес, Прилеп, Кавадар, Ениџе Вардар); сајам у Серезу налазио се је у центру југоисточног дела Македоније; четврта група сајмова распоређена по долинама реке Сртуме и Месте (Неврокоп, Мелник, св. Врач, Петрич) покривала је источна крајева Македоније. Три сајма имала су општомакедонски чак и балкански значај (Серез, Прилеп, Струга)". По времену су били распоређени тако да их је било и зими и с пролећа, и лети и с јесени.

2. Сајмови су уствари средњевековни облик у коме се је вршио промет на велико, али сајмови из XIX века у Македонији били су знатнијег обима и редовнија појава због повећања робоновчаних односа, те су зато претстављали истовремено привредни реликт средњег века и прелазни облик у коме је могла да се изврши већа акумулација новчаног капитала из прометне сфере, њено преливање у област производње и улагање у отварање већег броја капиталистичких производних предузећа. Ово се, међутим, није извршило из разлога које ћемо доцније изнети.

3. Сајмови су у Македонији настали на бази *шерипоријалне йогеле пага*. изражавали су ову поделу и учвршћивали је. Ова се подела односи на пољопривредну, сточарску и знатску производњу. Сајам у Прилепу вршио је промет дуваном, стоком, кожама, производима од бакра и ћилимовима; сајам у Серезу је био пре свега сајам памука, пиринча, конопље и израђевина од ње; сајмови у источној Македонији (Неврокоп), поред стоке износили су и пољопривредне алате од железа; сајам у Маврову био је познат по кожним израђевинама и тако даље.

4. Роба која се је доносила на сајмове изражавала је врло рељефно *сџрукџуру македонске џрибреге*. Она се је састајала пре свега од пољопривредних производа, особито оних који су имали карактер монокултура (памук, пиринач, дуван, опиум), од сточарских производа (жива стока, вуна) или израђевина на њеној основи (сирове и прерађене коже, ћилими), из занатских производа (железне и дрвене пољопривредне алатке, бакарни судови, грнчарија). Индустриска роба која се на њима јављала била је скоро искључиво импортног порекла. Сајмови, дакле показују да Македонија није још прешла на индустриксу производњу која би била вредна помена.

5. Поред привредног утицаја, сајмови су извршили још једну важну функцију. Повезујући Македонију у *јединствено џрибредно йогручје*, они су помогли да се „предњи одред“ ондашњег друштва — трговци и богатије занатлије — из различитих крајева Македоније, међусобно повежу на бази привредних интереса. На сајмовима овај контакт се је постављао шире, јер су све занатлије у месту где се је сајам држао излагали робу и долазили у контакт са привредницима из осталих делова Македоније. Из овог привредног повезивања стварала се је постепено свест о истоветности језика, обичаја, нарави, судбине, о националној повезаности, изграђивала се је македонска национална свест Али колико је ово повезивање престављало једну реалну чињеницу, толико је оно било споро и недовољно широко. За бржи развитак националне свести било је нужно чвршће, брже, шире повезивање какво може да обезбеди капиталистичка привреда са масовном робном производњом,

са развијаним комуникацијама, са оријетанцијом пољопривреде и сточарства на робну производњу. Овакав развитак у привреди је изостао у Македонији XIX века, па се је то морало на одређен начин да одрази и на степен развијености националне свести. Тако нам сајмови као облик привредног повезивања показују како се је стварала економска повезаност и зашто је она била недовољна.

6. У другој половини XIX века почиње процес ишчезавања сајмова. У 1875 години нестају два највећа сајма, Серески и Прилепски; остали ишчезавају неколико година раније или после нестајања ових водећих сајмова. Ишчезавање сајмова је био израз значајних промена у привредном и друштвеном животу Македоније. Традиционална територијална подела рада сада је изгубила сваку важност. Наметнут је *сиоља* други облик поделе рада: Македонија и остале провинције Турске постале су аграрно-сировинске области за развијене западно-европске земље које су већ имале развијену индустрију. Овакву поделу рада олакшала је Цариградска влада практичним укидањем царина за увоз индустријске робе. Македонија је увучена у систем светског тржишта, али је добила улогу произвођача сировина. — Железнице су олакшале и учврстиле ову нову поделу рада.⁶⁰⁾ Сада су се привредни токови сасвим изменили: Занатска робна производња је смањена због њене замене индустријском, а пољопривредна *робна* производња гурнута је према Солуну, у оној мери у којој су купци сировина из западне и централне Европе били за њу заинтересовани.

Занатска производња је сведена на уске размере, индустријска роба која ју је заменила производила се је изван Македоније. Солун је постао град посредничке трговине „Zwischenhandel“ како их је Марк називао. Настаје двоструко кретање према Солуну и од Солуна. Из Македоније према Солуну теку сточарске и пољопривредне сировине; из Солуна у свим правцима Македоније тече индустријска роба. У Солуну нема индустријских предузимача, нема организатора и кредитора производње, постоје само посредници велики, мали, средњи. Неколико изузетка не могу изменити карактер Солуна као комисионарског града.

3. ЛИХВАРСТВО

Поред трговачког капитала у XIX веку, а и у претходном столећу развијао се је и лихварски капитал. У том погледу Македонија не отступа од опште слике друштва из периода када се робна производња

⁶⁰⁾ „Некада, када се трговина вршила караванима свуда у Европи, трговци су међусобно заказивали састанке у одређено време у години. Тако су се јавили сајмови. Железнице престављају смрт за сајмове. Оне су их убиле свуда у Европи па су их убиле и код нас. Где су сада Узунцовски и Серески сајам! Остали сајмови још живе у источној Македонији, иако нису тако значајни као гореспоменути“. („Два Санцака од источна Македонија, Период. списание XXXVII—XXXVIII, Средець, 1891, стр. 47) — писац не схвата да су железнице само техничка средства „уништења“ али да је сајмове уништио капиталистички развитак. Аутор као да не види и још једну разлику између уништених сајмова у Турској и Западној Европи: овамо у западној Европи се је уместо сајмова развила још живља размена са основом у индустријској производњи; у Македонији је наместо сајмова остала економска пустош,

развија, а капиталистички начин производње није постао одређујући облик привређивања. Оно у чему Македонија знатно отступа у погледу важности и места које је лихварење заузимало, то је да се је оно задржало као доминантна форма кредита до краја турске државе као балканске силе (1912 година) и продужило свој век једну до две деценије после тога.

Пуквил који је обишао Македонију у првој четвртини XIX века говори о кредитној установи код костурског Митрополита: „разматрала су се многа питања у вези са митрополитском благајном у коју хришћани, па и Турци депонирају своје фондове уз камату од 10—12%.⁶¹⁾“

Епископија је основала у ствари једну лихварску усанову. Ако је она плаћала 10—12% камате на депониране улоге, колико је онда наплаћивала сама на позајмљен капитал. Вероватно не мање од 25%, јер је уобичајена каматна стопа у то време и касније била изнад ове стопе.

Милетић⁶²⁾ саопштава да је канун-намом за битолска села од 1851 година утврђена каматна стопа у висини од 8%. — Овај акт је покушао да спречи ванредно високу лихву која је била уобичајена у ово време. Њен ефект је вероватно био сасвим слаб, јер се законским актима у држави каква је била Турска половином XIX века и код отсуства кредитних установа и обилног кредита не може регулирати каматна стопа.

К’нчев⁶³⁾ каже да је каматна стопа у другој половини XIX века износила више од 25%, често 66%, а дешавало се да иде и до 100% и да је на том нивоу остала до краја овог века.

На иницијативу македонског песника Глигора Прличева, 1866 године, основана је у Охриду „крзнарска каса“ која је требала да израсте у ефикасну кредитну установу и да стане на пут харању лихварства и да створи средства за покрет препорода.⁶⁴⁾

Славејко Арсов⁶⁵⁾, један од руководиоца револуционарног покрета у Преспи саопштава да је у овом крају Македоније лихварска стопа износила 25—100% и да је устаничко руководство прописало казне за овакво лихварење.

⁶¹⁾ Pouqueville: Voyage de la Grèce. Цитирано према К. Н. „Јужна Македонија Период. списание, XXV—XXVI, Срџдець, 1888, стр. 72.

⁶²⁾ Милетић Л.: „Един документ од првото време на танзимата“ Зборник Н. У. Н. К., Софија 1900, стр. 50.

⁶³⁾ „Сегашното и недавното мин’ло на градъ Велесъ“, Периодическо списание, год. XXXIX, Срџдець 1892, стр. 372. К’нчев каже: „Чак и у Велесу половина становништва је задужена код неколико богаташа, а има села која су се коначно заробила у једном кратком вреском размаку“.

⁶⁴⁾ Спространовъ: „По възродуването в гр. Охридъ“, Сб. Мин. Нар. проsv., XIII, Софија, 1906, стр. 644—645.

⁶⁵⁾ Славејко Арсов: „Востаничко движење во југозападна Македонија, II, Скопје, 1958, стр. 35.

М. Гајић пише да се „у Тетову... сви трговци баве давањем новца под скуп интерес гурбетчијама који раде на страни”.⁶⁶⁾ Према истом аутору пред крај Отоманске Империје (пред Балкански рат), лихварска стопа се је кретала од 70—80%.⁶⁷⁾

Моје анкете о лихварењу у Ресену показују да су се у првој деценији XX века лихварењем бавили скоро сви већи трговци и крупни поседници, да је оно имало масовне размере, да су примаоци зајмова били гурбетчије (људи који су се иселјавали у Северну и Јужну Америку, Цариград, Бугарску и Румунију), а у мањој мери ситнији трговци, да су лихвене стопе износиле за прве 100—200%, а за друге око 20—30% и да је ова висока камата упропашћивала и прве и друге, а да је лихва постала једна од основа за одузимање ситних сељачких поседа или за куповање земље од накупљених камата⁶⁸⁾.

Бјанкони пише да је око 1888 године новац у малим сумама позајмљиван сељацима по каматној стопи која иде и до 200%⁷⁰⁾.

У недостатку кредитних установа, поред македонских трговаца и велепоседника који су се бавили и лихварењем, ова функција је била особито раширена међу мењачима („сарафи”) којих је било много, нарочито у већим градовима (Солун, Битољ, Серез итд.) због многобројних валута које су биле у циркулацији. „Сарафску браншу, пише Бјанкони, држе Јевреји, који имају везе са солунским Јеврејима. Они дају гаранције, али само до износа од 10.000 франака.⁷¹⁾ Бјанкони није видео међу сарафима (мењачима) и Македонце, јеленезиране Цинцаре (особито у Битољу) и Грке и грцизиране Македонце, којих је било у знатном броју у Солуну и у јужним градовима Македоније. Максимум кредита који они нуде, а који износи једва око 450 златних наполеона (рачунајући један златни наполеон за 22,50 франака) је тако незнатан и за оне прилике да није могао да послужи ни као основа гросистичке трговине, ни за знатнију детаљистичку трговину, него као мали манипулативан кредит у робној размени.

⁶⁶⁾ Говорећи о Ресну, анонимни аутор пише: „Овде је веома развијено лихварство... (они (лихвари) дају новац са таквом лихвом каква се може замислити само у нашим местима: 30—35% је нешто обично али имамо често и 40—50% на годину”) Битолско, Преспа и Охрид, Сб. за Н. У., Н. и книжи. Софија, 1891, стр. 27.

⁶⁷⁾ М. Гајић: С Лепенца на Радику”. Аутор пише: „... по три паре на недељу плаћала се камата на грош” или „за 1400 златних мецедија плаћало се за три године интереса 3000 златних мецедија” (стр. 60). Годишњица Чупићева, XXI, Београд, 1901, стр. 136.

⁶⁸⁾ Ибид.

⁶⁹⁾ Податке ми је дао Христо Миљовски из Ресна, за период између 1900 и 1921 године, нешто по сећању, више по причању старијих људи.

⁷⁰⁾ Bianconi: „Cartes commerciales de la Macédonine”, Paris, 188, str. 11. Он пише: Кад они (тј. сељаци п. м.) морају да плате порез у новцу или да исплате раднике који су им помагали код жетве, стрига или клања оваца, они су принуђени да се обрате јеврејским мењачима. Они некад позајмљени новац враћају са већим интересом, но најчешће плаћају у природи и у таквим условима Јевреји праве велике послове. Позајмљени новац им доноси камату која понекад достиже 300% а у колико изнајмљивачи не могу да плате оно што главном пристигне за плаћање, уступају своју робу по ценама које одређују њихови кредитори... (стр. 11).

⁷¹⁾ Ибид, стр. 18.

Недостатак обимнијег кредита кочио је сваку већу иницијативу у областима промета, а још више у сфери индустријских инвестиција. „Ми смо рекли, пише Бјанкони, да су Јевреји и Грци главни зајмодавци. . . Интелигентнији људи у Македонији дубоко жале што је њихова земља жртва домаћих ишекуланата, па би хтели да инострани расположиви капитал оснује аграрну банку која је тако неопходна многобројним македонским производјачима“.⁷²⁾

Бјанкони осећа потребе капитала и види могућност да се Македонија развије као аграрна сировинска област која би била на расположењу европском капиталу који је, са своје стране, тражио сигурна места за пласман капитала и био заинтересован за јачи прилив сировина.

Око 1882 године већ постоје две кредитне установе капиталистичког типа: Отоманска империјална банка* (banque otomane) са седиштем у Цариграду и филијалом у Солуну и цариградска банка са филијалама у већим грчким градовима и у Битољу (основана 1894 године). У првој је преовлађивао инострани капитал који је кредитирао трговачке операције (краткорочни, ређе средњорочни кредити уз каматну стопу од 10—12%; у другој је капитал грчки.

Утицај ових банака на привредни развитак у Македонији је безначајан. Оне нису израсле из потреба македонске привреде нити је развитак привреде ове области претстављао неки њихов посебан интерес. Обе су се јављале као стране банке, попуно незаинтересоване за економски развитак ове области. Из прочитане литературе не види се да су македонски привредници учествовали у банчиним операцијама ни као улагачи, ни као корисници кредита. С друге стране сам факт да банка није давала дугорочне кредите говори о томе да она није имала никаквог непосредног утицаја на развитак производних снага ове области. — Изгледа да је основна активност солунске филијале банке била повезана са кредитирањем откупа пољопривредних производа из Македоније који су вршили трговци Јевреји и Грци.

Овде ћемо додати још и то да у Турској до краја XIX века није био у употреби папирни новац**. То показује да је у целости робна производња била ограничена, циркулација робе и новца спутана, капиталистичке форме производње спорадичне и безначајне у оквиру целокупне економије.

⁷²⁾ Ибид, стр. 18.

* Македонски анархисти (Павел Шатов и други) подметнули су паклену машину у Отоманску банку, јер су хтели да протестују против равнодушности западних сила чији је капитал био уложен у ову банку. Анархисти су знали да нико у Македонији неће жалити за овом банком, укључујући ту и привреднике, а да индивидуални подвиг и жртва анархиста може да подигне дух отпора у Македонији. С друге стране рачунали су да ће се „савест“ Европе тако неосетљива за страдања македонског народа узбудити због „страдања“ капитала. Цариградска банка је имала за задатак да појача псложај јелинизираних трговаца у односу на македонске.

** Појава папирног новца је један од резултата капиталистичког начина производње. Како је познато, Шкотлајнџани Џо Ло је 1716 године предложио, а француска држава прихватила предлог о емисији папирног новца. Треба напоменути да је у

На основу горњих чињеница, можемо направити следеће изводе о обиму, карактеру и значају зајмновног капитала:

1. У току XIX века лихварење се је доста развило. Отсуство напредног кредитног система и развитак робне производње давало је маха овој појави. Било је рејона где је велики део градског радног становништва био задужен код лихвара (печалбари и занатлије), као и сељака који су производили индустриске културе (дуван, памук, свилене чауре, вуну и тако даље). Лихварска стопа је била веома висока, те је врло често прелазила 100%. Ово ситно лихварење узимало је масовне размере и њиме су се бавили велика већина трговаца и земљопоседника као и мењачи у већим градовима.

2. Лихварске позајмице даване су и мањим трговцима и самосталним занатлијама са каматном стопом која се је кретала од 25—100% и које су, најчешће доводиле до њиховог упропашћивања.

3. Нагомилани новац од лихварења по правилу није коришћен за инвестирања у производњу. Лихварски капитал дакле није послужио за развитак индустрије, није помогао организовању капиталистичких пољопривредних предузећа, него је или гомилан као благо и тиме имобилизиран или је употребљиван за куповину земље или се преливао у трговину, која је пословала у знатној мери на бази нееквивалентне размене.

4. На тај начин лихварски капитал је упропашћивао ситне пољопривредне и занатске произвођаче и самосталне трговце, а самостално употребљен није могао да послужи за индустријску изградњу било због недовољног волумена, било због отсуства производног искуства код капиталиста лихвара, било због општих неповољних, институционалних,

---

ово време у Француској већ постојао банковни систем, а у циркулацији су се налазиле банкноте, приватне менице и хартије од вредности државне благајне, порези су се плаћали у новцу, у пољопривреди је било организованих имања, било је и доста правих капиталистичких предузећа у индустрији. Али је у пољопривреди ипак владала феудална својина. У Турској, на крају XIX века и почетком XX века није било ни папирног новца, а ни банкнота, ни хартије од вредности у циркулацији, порези су се плаћали у природи, рента се је убирала опет у природи, капиталистичког фармерства није било, модерни кредитни систем практички није постојао, капиталистичка предузећа знатнијег броја и већег обима скоро су непозната, па ипак неки аутори сматрају да је у XIX веку капитализам већ уведен у Македонији.

Аутор Collas у свом делу: „La Turquie en 1864, Paris 1864, стр. 97 помиње покушај да се у Турској uvede папирни новац, али изгледа да је остало само на покушају.

Интересантна је појава да је црква у Ресну око 1900 године „емитовала“ за своје вернике папирне талоне, који су куповани за новац одједанпут, а онда у току године за време богослужења давани у цркви као „добровољни прилог“. Ове папирне талоне примале су и неке ситничарске радње, па и неки Турци посластичари. Кад се накупи извесна количина свих талона одлази се у цркву и замењују се за метални новац.

Овај облик олакшавања промета потсећа на папирни новац, али безначајних размера (јер је замењивао ситан новац), у важности само у једном градињу, јер није вредео ни у најближем селу. (Према казивању Ристе Миљовског из Ресна).

политичких и економских услова.⁷³⁾ Овај облик капитала није постао фактор развита производних снага, него средство њиховог одржања на врло ниском новоу, или даљег њиховог разарања.

5. Појава два кредитна завода крајем XIX века није могла да измени улогу зајмовног капитала, било због тога што су они настали онда када је Турска дошла у стање полуколонијалне државе, те је Отоманска банка имала задатак да утврди овај њен положај економске потчињености, било зато што су се општи услови веома погоршали те је било немогуће задржати брзо економско и државно-политичко деградрање Турске.

6. Иако су Јевреји, Власи, а у јужномакедонским градовима и Грци били претежно претставници новчаног богатства, а Македонци претежно (крајем XIX века) претставници заемљиног посуда (не рачунајући главне претставнике феудалног велепосуда Турке), то у мањим градовима македонски трговци и велепоседници су били по правилу и лихвари и претставници ситног, масовног, али не мање безкруполозног лихварења.

7. На тај начин у Македонији је крајем XIX века богатије грађанство било претстављено у трговачком и лихварском капиталу и велепоседу, али не и у индустријском капиталу. У предвечерје XX века постојали су само преткапиталистички облици капитала Оно што је потребно да би феудална формација израсла у један виши облик продукционих односа — капиталистичка индустрија — недостојало је на крају XIX века као и на његовом почетку. Ново је било то што се је македонско богато грађанство јавило и у земљопоседу — иако је његово учешће у овој сфери богатства било незнатно.

4. ЗЕМЉОПОСЕДНИЦИ — МАКЕДОНЦИ

У другој половини XIX века, када је Танзимат био у великој мери у примени, јављају се и први земљопоседници — Македонци. Неке податке о томе даје нам руски вицеоконзул у Битољу Скрјабин⁷⁴⁾. Према њему у Битољском вилајету велепосед је био раздељен на следећи начин:

Укупна површина велепоседа	1.080.000 дулума*
Од тога:	
Муслимански велепосед (турски и албански)	760.000 „
Македонски велепосед	800.000 „
Влашки велепосед	120.000 „

⁷³⁾ Ово не треба схватити буквално јер је било изузетака. Скрјабин на пример саопштава да су у Прилепу породица Бомбилови и Хаџи Илијеви имале свака по 20.000 златних турских лира што претставља богатство од 60—80 милиона динара ФНРЈ — 1960 године, рачунајући једну лиру по 3—4000 динара. Види: Скрјабин: „Политическія и економическія свѣдѣнія о битилскомъ вилаѣтѣ, Битола 1885, стр. 92.

⁷⁴⁾ Израчунато на основу података које даје Скрјабин у своме делу: Политическія и економическія свѣдѣнія в битолскомъ вилаѣтѣ, 1885, Битола, стр. 62—67.

* Један дунум (или дулум) = 1600 квадратних аршина.

Према овим подацима у последњој четвртини XIX века једну трећину велепоседа држе хришћани, а две трећине од овог Македонци. Коликогод ове податке морали да узмемо са резервом* ипак они показују неоспоран факт да се у последњим деценијама XIX века јављају „хришћански“ велепоседи и да ови нису симболичког обима.

Један други аутор говорећи о прилепским богаташима македонског порекла помиње богате породице Хаџи-Илијева, Бомболова и Фукарова и каже да су сви били велики поседници у последњим деценијама XIX века. „Свака кућа у оним странама чим мало више стекне капитала гледа да купи какво непокретно имање, нарочито земљу и онда се онолики чифлици у прилепском пољу у рукама хришћана из Прилепа, објашњава овај аутор.⁷⁶⁾

Анонимни аутор⁷⁶⁾ пише о македонском велепоседу у велешком срезу. Из прегледа чифлика који он даје, види се да Македонци — сопственици чифлика преставаљају незнатан број, а вероватно и по величини површине не преставаљају знатни део укупне велепоседничке својине.

Према мојим информацијама, поред турских велепоседа стварао се је у Преспи македонски велепосед. Већи део земље у неколико села овога краја (села Волкодери, Покрвеник, Царев, Двор и др.) био је у сопствености неколико богатијих породица из Ресна (Стрезовци, Татарчевци, Милошевци, Љапчевци и др.).

Анкета коју је провео Економски институт Македоније 1951 године дала је следеће податке за прилепски срез: од 271 чифлига, са краја XIX века Турцима су припадали 220, а Македонцима 51; Македонцима су припадали дакле нешто мање од једне петине велепоседа. Површина чифлика је износила 16252 хектара, од тога површина турских чифлика, 12572 хектара, а површина македонских чифлика 3680 хектара, тј. нешто око 78% првима, а нешто више од 22% другима. Ова анкета показује да је знатан број чифлига настао у периоду између 1880—1890 године, док су остали стварани постепено у претходном периоду, вероватно после Танзимата од 1839 године.⁷⁷⁾ Према истој анкети највећи број македонских чифлига је настао куповином за новац који је зарађен у трговини. Још тачније је рећи да се је један део лихварско-трговачког капитала имобилизирао у земљишну сопственост, јер је у целом XIX веку цветало лихварство и јер су највећи сопственици чифлига македонског порекла били деценијама врло активни лихвари. Ово што важи за прилепски срез, важи и за Охрид, Стругу, Ресен итд. Трговина је била споредна активност за знатан број најкрупнијих богаташа, док је лихварење било гавни извор новчане акумулације. Овај део маке-

* Према овим подацима богаташка трговачка породица Робевци имала је посед од 85000 хектара у Охридском и Леринском срезу, дакле већи посед него једног Елџа паше и Зекирија паше из Битоља, што изгледа претерано.

⁷⁶⁾ Д-р Јован Хаџи-Васиљевић: „Прилеп и његова околина, Београд, 1902, стр. 43.

⁷⁶⁾ К. — „Сегашното и недавното мин'ло на градъ Велесъ“, Периодическо списание, књ. XXXIX, Срѣдец 1892, стр. 352—354.

⁷⁷⁾ Часопис „Преглед“, Скопје, 1952 г., бр. 2, стр. 35—49.

донских богаташа касније је све више напуштао трговину где је требало иницијативе и где је било пословног ризика. па се је ограничавало на убирање земљишне ренте и стално лихварење. То показује да је због општег привредног назатка постојеће приватно богатство показавало више кретање од трговине према земљишној својини и лихварском капиталу, него активирање блага у правцу његовог прерастања у трговачки капитал. Ово важи као општа тенденција која се потврђује примерима и потчињава одређеној економској закономерности; то значи да је било и обратних праваца кретања, који су донекле обележавале и општу тенденцију кретања, али још нису могли да измене основни смисао.

Из горњих података се види да је крајем XIX века један мањи део велепоседа (чифлига) добио македонске сопственике. На тај начин богатији слојеви градског становништва македонског порекла су се „територијализирали“, али не у у оном смислу у коме се то извршило у Енглеској где је територизација значила прелаз земље од феудалаца на лендлордове, на предузетника — арендатора, него у једном балканском смислу који је занчио да се је феудални посед претворио у један прелазни облик поседа који је у себи задржао знатне елементе феудалних односа, али добио и елементе приватне, нефеудалне својине која је могла да послужи капиталистички организованој производњи да су за то постојали остали услови.

Стална тенденција да се акумулирано новчано богатство претвори у земљишну сопственост, а не у индустријски или трговачки капитал, треба објаснити следећим моментима:

1. Поседовање земље преставаљало је *најсијурније улажање* накупљеног новчаног богатства због опште правне и политичке несигурности јер се земља није могла ни запалити, ни уништити;

2. *Тржиште* се је постепено развијало, аил се развијало пре свега као тржиште пољопривредних производа због опште беде становништва које је морало да задовољи примарне потребе у прехрани, а потрошњу непољопривредних грана да сведе на минимум;

3. Што је за оријентацију нагомиланог новчаног капитала у индустрију недостајало *производно индустријско искуство* и менталитет који се стиче постепено развијањем просте капиталистичке кооперације преко мануфактуре до модерне фабричке производње. За индустријуску производњу није довољно само производно искуство непосредних произвођача, него је на нижој фази развоја потребно организаторско, економско-финансиско и комерцијално искуство капиталистичког сопственика који се мора јавити не само као пуки експлоататор вишка рада, него и као организатор непосредно везан за живот предузећа.

Крајем XIX столећа у првој деценији XX века погледи домаћих богаташа (трговачких капиталиста, лихвара, земљопоседника) су се проширили (део чорбацких синова је добио школовањем стручна знања, неки су чак свршили реномиране универзитете у западној Европи). Али ни сада акумулирани новчани капитал није могао да се пласира у индустрију због тога што су робном капиталу развијених капиталистичких држава

тичких земаља већ била отворена врата на турско тржиште, те је било ванредно тешко без заштитних царина, без искуства и без великог капитала ступити на арену капиталистичке конкуренције.

Остаје да утврдимо да ли је делимична промена у власништву над велепоседом значила измену односа у пољопривреди. Велепоседници Македонци нису се претворили у капиталистичке сопственике земље, нису изменили технику производње (запрежна стока је искључиво употребљавана, машине су остале непознате) и нису увели савремене методе производње. И у македонским велепоседима превладала је наполица, јер су се од 3364 хектара земље која је припадала македонским велепоседницима 2165 хектара обрађивала у наполици, што претставља више од 64% велепоседничке земље — Македонаца.

Ипак овај делимични прелаз својине на македонске земљишне сопственике изменио је донекле односе у производњи. Македонски велепоседници углавном нису располагали ванекономском влашћу над непосредним произвођачима, те нису имали онај ауторитет који не произилази само из сопствености већ претставља политичку компоненту власти над људима. Односи између нових „истовernih (једноверних)” земљовласника и непосредних произвођача морали су због тога да се изграђују на економској основи, као односи оних који имају средства за производњу (пре свега земљу) и оних који их немају уопште, или их немају у довољној мери, те су принуђени да ступају у односе који нису сасвим капиталистички, али нису ни потпуно феудални. Тако се изградио један прелазни облик односа на поседима, који је изгубио нека својства феудалног поретка (отсуство ванекономске принуде), али није добио битне ознаке капитализма (рационална организација производње, стална тежња да се смање трошкови производње, да се осигура просечна профитна стопа итд). Ови поседи нису били капиталистички поседи и због тога што нису били извори озбиљније акумулације капитала него облици очувања богатства у најсигурнијој форми.

Ако изузмемо односе наполичарства где се власник јавља само као сабирач ренте, а наполичара претставља не арендатор — капиталист него ситан сељак кога мала властита парцела не може да исхрани, те узима комаде велепоседничке земље, онда ћемо видети да и ови производни односи нису претстављали модерне капиталистичке односе. Ни обрада земље са „момоцима” не значи облик који би говорио о прелазу на капиталистичке односе у пољопривреди. „Момоци не претстављају модерни пољопривредни пролетаријат, него опет један друштвени реликт који је настао у стадију распадања феудализма. Најамнина се одређује од „Ђурђевдана до Митровдана”, момок добија исхрану на имању, понекад одело, на крају му се плаћа у натури; он ради са целом породицом на имању, тако да и чланови његове породице могу да се употребе за све послове за које валсник имања сматра да треба да их употреби. Овај тип радног односа, дакле, исто тако претставља један прелаз између односа домаћег слуге и пољопривредног пролетара. Због тога је и менталитет „момока” био далеко од менталитета пролетера: „момок” је покоран и ван радног места, морао је примати експлоа-

тацију као израз племенитости „чорбаџије” који „храни” њега и његову породицу”, и морао је послодавцу да изражава поштовање и оданост; био је заостао, покоран и плашљив. Он је претстављао најексплоатиранији део радних маса, али је био најмање борбен и најмање свестан тога положаја. Што се тиче „аргата”, они су најчешће били сељаци са мало земље који су се у времену жетве упошљавали привремено код велепоседника и били плаћани најчешће у натури. И они нису могли да буду изједначени са пољопривредним пролетаријатом него са сиромашним сељацима.

Осим отсуства ванекономске принуде знатнијих размера, македонски велепоседи су у већој мери примењивали облик рада са момоцима и аргатима где се је власник јављао у извесном смислу и као организатор производње (у 35,6% велепоседничке земље), док су Турци велепоседници примењивали овај облик тек у 27% земље на својим велепоседима.⁷⁸⁾

Велепоседнички слој македонске буржоазије није одиграо никакву значајну улогу у национално-ослободилачком покрету када је он крајем XIX века почео да узима револуционарне облике. Међу руководиоцима покрета нема људи из велепоседничких кругова; нема их ни у среским руководићим телима која се нису борила са пушком у руди*. — Њихова активнија улога свршила се је са свршетком покрета против грчких владика, грчких школа и грчког језика у црквама и школама. Али и у овом релативном мирном стадију отпора народа против националних обезличавања њихова се улога једва примећује. С друге стране малобројни су и примери њихове акције против ослободилачког покрета маса каквих је у Бугарској било веома много.

Ако резимирамо оно што је речено горе, може да се утврди следеће:

1. У току XIX века, вероватно више година после Ѓилханског хатишерифа (1839 г.) међу велепоседницима који су пре тога били искључиво мухамеданци, појављују се и Македонци. Већи број Македонца велепоседника јавља се у другој половини XIX века, особито у двома последњим деценијама овог столећа.

2. Ипак њихово учешће у велепоседу не прелази једну петину или једну четвртину укупног велепоседа на почетку нашег века

3. Македонски велопоседи не значе прелаз на капиталистичке односе производње (још мање то значе турски велепоседи на крају XIX века). Ипак они губе ванекономску принуду као елеменат продукционих односа, те у том погледу претстављају један транзисторан облик у правцу развитака ка једном вишем типу односа у производњи.

⁷⁸⁾ „Преблед” бр. 2/1952 г., стр. 41. Коментатор анкете Д. Бојановски каже: „Може са сигурношћу да се утврди из већег броја исказа тенденција напуштања обраде са момоцима и прелаз на наполичарску обраду” (стр. 40). Међутим, из објављених податка анкете ова тенденција не може да се утврди, а она би иначе противречила кретању економије у правцу капиталистичких односа у производњи.

* Изузетка, ипак, има, али они не мењају општу слику.

4. Велепосед у власништву Македонаца није углавном служио као основа акумулације капитала него више као облик очувања богатства због опште правне и економске несигурности у отоманском царству. На тај начин велепосед је постао пре свега једна особита форма згртања блага са основном намером — да се оно очува.

5. Активан однос овог дела богатог грађанства према ослободилачком покрету је престао кад је покрет попримио оштре револуционарне облике и био управљен против одржавања турске државе. У етапи борбе против грцизирања њихов је однос према покрету позитиван и делимично активан.

6. Онај део непосредних произвођача на велепоседима који су познати под именом момоци, иако изложени најсуровијој експлоатацији, није израстао у најборбенији део радног народа. Услови бруталне експлоатације, дубока културна заосталост овог дела народа учинио је од њега најпокорнији део раје.

5. РУДАРСТВО

Са гледишта преображаја економике, а одатле и друштвено-економске структуре од интереса је да се размотре промене које су у XIX веку настале у области рударске производње Македоније. Ова производна област је у великој мери у функционалној зависности од развитка индустрије, јер јој пружа сировине. С друге стране рударство је област отворена за инвестиције капитала, те на тај начин утиче на преображај односа у производњи.

Подаци с којима располажемо су оскудни, особито за прву половину XIX века, али ипак довољни да се учине одређени закључци о тенденцијама развика ове гране.

Размотримо најпре Злетовско-Кратовску рударску област која је богата са оловном и цинковом рудом. Ова област је била доста активна у првих 6—7 деценија XIX века. Рудник је коришћен у државној режiji. Према Ами Буе-у рудник се експлоатисао на примитиван начин, пећи су лоше изграђене. Руда се баца у њих неистињена, димњаци су ниски, ваздушно струјање лоше, велики део метала остаје неискоришћен, топионица се налази далеко од рудника, транспорт руде се врши коњима и магарцима, а као гориво се употребљавају дрва. „У рудницима је радило на стотине рудара, који су већином туцали галенитну руду. . . надница је износила 2 гроша, а осим тога сваки је рудар имао право да понесе кући још и једну врећу угља”.⁷⁹⁾

Ст. Симић пише да је око 1850 године подигнута друга топионица, а 1869 године и трећа. . . Рудник је престао са радом око 1870 године због нерентабилности. Према истом аутору и слободни сељаци из суседних срезова морали су да раде по неколико дана и да на тај начин плате рударски порез („мадемарска вергија”).⁸⁰⁾

⁷⁹⁾ Boué: „La Turquie d'Europe”, Paris, 1840, 59—61.

⁸⁰⁾ Стеван Симић: „Историја Кратовске области”, Београд, 1914, стр. 222.

Бончев⁸¹⁾ саопштава да су пећи биле високе 6—6 метара зидане од тесаног камена и изграђене пре 50—60 година, дакле око 1860—70.

Симић говори о многобројним малверзацијама које је управа рудника вршила, о томе да је Злетовско-Кратовска област имала извесну аутономију, а управа рудника вршила и административну власт. Да би се добили минимални радни учинци, управа је из својих стада појачавала храну рудара.

Већ на основу ових података може се закључити да је рудник претстављао већи објекат са знатном радном снагом (више стотина радника). По броју запослених радника то би било једно крупно предузеће. Ипак рудник није имао карактеристике капиталистичког предузећа у државној експлоатацији, јер се је ту мешао најамни однос (плаћање најмине у новцу) са почетним облицима капиталистичке експлоатације, са плаћањем у природи својствено за предкапиталистичке и рано-капиталистичке облике експлоатације, са феудалним облицима експлоатације (кулук сељака из оближњих каза). Ми ћемо видети да овакве комбинације најамног рада са феудалним кулуком, дакле ванекономска узурпација вишка рада сељака са капиталистичком експлоатацијом најамног рада карактерише и она рударска предузећа која су сопственост турских феудалаца (рудник железa у Поречу).

Отсуство техничких познавања у области организације рударске производње, која су већ била у општој примени у Западној Европи, изражава економско техничку заосталост турске привреде. Податак да су пећи биле високе 6—8 метара је исто тако интересантан. За топлење железне руде у Македонији у првој половини XIX века биле су у употреби пећи високе 3—4 метра, док су у западној Европи већ у XIV веку биле у употреби пећи 5—6 метара висине, а у XV веку високе пећи. Излази да је у примени техничких достигнућа у рударству, привреда Македоније у XIX веку била негде на нивоу технике XIV, XV века на Западу.

Напослетку треба подвући да је рудник престао са радом око 1875 године. Нити ниска надница нити бесплатна ванекономска експлоатација сељака и радника, нити дуги радни дан нису могли да спасу рудник од пропасти. У ово време Турска је већ била отворена за слободно надирање робног капитала развијених капиталистичких земаља. Велика отоманска империја је била увучена, под најнеповољнијим условима, у систем светског капиталистичког тржишта, те је процес разарања примитивних предузећа узео брзог маха.

Ипак треба констатовати да су се и у области рударства у првој половини XIX века почела развијати већа предузећа, која су могла да учине даљи напредак да се положиј Турске у економском погледу није сасвим изменио у току друге половине овога века.

Узмимо сада област железне руде која се простире око Пирина, Осогова и Али-Ботуша. На бази примитивне експлоатације, у овом рејону се у XVIII и првој половини XIX века развија доста широка ру-

⁸¹⁾ Бончев: „Петрографско-минерални изучвања на Македонија“, Софија 1920, стр. 80.

дарска производња, топљење железа и израда предмета од гвожђа. На бази ових сировина развила се широка подела између група независних приватних произвођача. Ево како је та подела рада изгледала. Најпре су *рудари* испирали песак и добијали магнетит и продавали га на товаре; затим су *џећари* топили руду и добијали полупроизвод — неков; онда су *самоковаљи* од некова добијали железно у облику шипки; напослетку су *кузнари* од железа израђивали мотике, секире, ножеве, катанце, ваге итд.⁸²⁾ Гвожђе у шипкама и оруђа од гвожђа слала су се у све крајеве Македоније и остале балканске провинције Турске и продавали обично на сајмовима. Шопов⁸³⁾ утврђује да се је цела област око Пирин Планине бавила производњом гвожђа које је било врло погодно за израду пољопривредних алатки. Један анонимни аутор саопштава да се је само у селу Горно Броди око 300 породица бавило овом врстом производње, а да је у селу Кара-Кјој главно занимање сељака било рударско-топионичарска производња, као и у селу Старе ништа, Тешово.⁸⁴⁾

Производња је имала занатски карактер што се види из података да су пећи биле високе 3,5 метара, а да су за удубавање ваздуха служили мехови на води. Међутим, производња је имала масовни карактер и престављала неку врсту специјализације ове области у продукцији железа, била је искључиво *робној* карактера, на бази доста развијене *џогеле рада*, а робни производ задовољавао је ограничене потребе и знатно дела Балканског Полуострва. На овој основи биле су подугнуте и веће радионице за израду железних алатки, тако да Ами Буе⁸⁵⁾ 1857 године пише да је у Кривој Паланци видео „једну фабрику гвожђа („une usine de fer“) а да је главна улица у вароши испуњена радњама које производе железну робу.

Иако занатског карактера, неке од ових пећи су захтевале и веће инвестиције, те су неки објекти претстављали први корак од занатских предузећа ка мањим индустријским објектима. Осим тога да се наслутити један сталан иако спор прогрес у току првих шест деценија XIX века.

Али после изградње магистрале Митровица—Скопје—Солун, настаје брзи назадак*. У селу Горно Броди од 10—12 пећи остају само две пећи, а у Самокову од 20 остају само 5. Анимини писац закључује: „Сада постоје само жалосни остаци некакдашњег благостања: у селу има само 20 кузнара и они не раде редовно. . . У последње време доносе из Солуна отпатке од гвожђа или црни лим, па њих претапају у пећима“⁸⁶⁾,

⁸²⁾ xxx „Пътуване по долините на Струма, Мѣста и Брѣгалница“ Сборник за Народни Умотворения и книжнина, XI, София, 1895, стр. 244—245.

⁸³⁾ Шоповъ: Из живота и положението на Б'лгарите въ вѣлаетите Пловдивъ 1893, стр. 114.

⁸⁴⁾ xxx „Пътуване по долините на Струма, Мѣста и Брѣгалница“, Сборникъ на народни, умотворения Наука и книжнина, XIX, стр. 24.

⁸⁵⁾ Ami Boué: „Recucill d' Itineraire dans la Turquie d'Europe“, Paris, 1854, str.301

* Анонимни аутор сматра да назадак у овој производњи почиње отприлике у 1861 години ×

⁸⁶⁾ xxx Пътуване по долините на Струма, Мѣста и Брѣгалница“ Сборник за народни умотворения наука и книжнина, XII, стр. 246.

а Шопов пише да је производња „доста опала јер долази гвожђе из Европе које се продаје много јевтиније”.⁸⁷⁾

На бази једне примитивне, традиционалне, претежно натуарне економике, израстали су постепено облици *просије робне производње*. Затвореност турског тржишта помагало је одржање и проширење ове врсте продукције. Требало је сада очекивати да на неки спољашни потицај, на пример уз помоћ државе ови облици прости робне производње прерасту у капиталистичку робну производњу. Државне мере су ускоро дошле, али су оне имале обратан смисао: отвориле су врата робном капиталу развијених индустријских земаља и разориле брзо процес претварања робне производње у капиталистичку производњу.

Железна руда се током XIX века вадилa у Поречу, у долини реке Треске. Према Бончеву⁸⁸⁾ рудник је експлоатиран између 1820—1860 године; у рудницама су радили сељаци из поречких села, а долазили су и рудари из околине Босилграда и Ћустендила; рудник је припадао једном турском феудалцу Хаџи-Рашид Паши. Рударска техника је била врло примитивна, магнетитска зрна су топљена дрвеним угљем, а гвожђе ковано у с. Грешници и Самокову^{88.)} Јовановић тврди да је експлоатација рудника престала око 1875 године. Околни сељаци су морали радити у кулуку

Ова саопштења су интересантна због следећих разлога:

— експлоатација овог рудника се одвија у првих шест деценија XIX века, а престаје 1860 или 1875 години што се поклапа са општом тенденцијом постепеног привредног развитка, односно назака;

— што су се и овде мешали односи феудалне експлоатације (кулук) са облицима капиталистичке експлоатације (радници из околине Ћустендила); ове мешовите облике експлоатације смо већ упознали у Злетовским реверима и у Поречу, на двема тачкама где су се држава или *шурски* феудалци јављали као подузетници;

— што се у Поречу један феудалац — Турчин јавља као сопственик — предузетник. Овај се случај може схватити као неуспешан покушај да се феудалац турског типа претвори у модерног капиталисту. Оно што је било могуће у Пруској (преображај јункера у капиталисте), показало се је немогуће у Турској XIX века због другачијих историско-социјалних услова. Ми ћемо већ видети да су познати и други покушаји овакве друштвене метаморфозе у току XIX века, који су међутим,, свршавали неуспехом.

О примитивној експлоатацији злата у области Гуменце (Јегејска Македонија) у току првих деценија XIX века, пише Шалдев.⁸⁹⁾ Златна налазишта су престала да се користе око 1850 године због нерентабилности. Шапкарев⁹⁰⁾ пише да је око 1826—1836 године у близини Охрида

⁸⁷⁾ А. Шопов: Ибид, стр. 114.

⁸⁸⁾ Бончев: „Петрографско-минерални изучавања на Македонија”, Софија, 1920 стр. 48.

⁸⁹⁾ Д-р П. Јовановић: „Порече” — Насеља, 28, Београд, 1935, стр. 288.

⁹⁰⁾ Хр. Шалдев: „Гуменце, Македонски преглед”, VI/2, Софија, 1930, стр. 44,

експлоатиран сумпор да су у овој производњи били запослени сељаци осам села, али да је рудник престао са радом због високих трошкова производње и због тровања радника.

Ова саопштења имају за нас важност због периодизације прогреса и назака: обе рударске области су активне у првој половини XIX века а престају са производњом у другој половини истога века. Због примитивне технике и високих трошкова производње дошло је до обустављања експлоатације.

Размотримо још једну рударску област; Рожден--Морихово. У овој области експлоатирана је арсено-антимова руда. Експлоатација почиње у последњим деценијама XIX века, дакле у времену кад су остале рударске области Македоније биле већ обуставиле производњу.

Трајчев⁹¹⁾ саопштава да је у рудницима ове области било просечно 250—500 радника, да је експлоатацију од 1891 године вршило једно француско друштво. Други један аутор — Сурињ⁹²⁾ каже да се рудник у Рождену налази у експлоатацији фирме Алатини-Шаро и да је употребљено око 100 радника. Бончев⁹³⁾ пише да рудник употребљава вагонете за транспорт руде; да се употребљава и машина дробилица за ситнење руде. да су изграђена радничка насеља и да је рудник престао са радом око 1898 године из фискалних разлога (превелики порези) и због високих трошкова производње. Рождански рударски базен је прва рударска област где је производна техника савременија, број радника знатан, начин експлоатације чисто капиталистички, а инвестициони капитал — стран. јер је Шаро претстављао француски капитал, а богата трговачка кућа из Солуна Алатини повезана финансиски са западно-европским капиталима. Време инвестирања и производње је крај XIX века, а инвестиције изражавају већ једну нову појаву карактеристичну за империјалистички стадиј капитализма, када се извози инвестициони капитал уместо робног.

Из претходног излагања могу да се направе следећи закључи; прво; у области рударства, као и у осталим сферама привредне активности у Македонији смењују се два периода: период лаганог привредног напретка са почетима капиталистичких елемената привређивања до 1860, 1870 године, и период наглог пада економске активности у последњим деценијама XIX века;

друго, у току XIX века јавили су се три типа пордукционих односа у рударској производњи Македоније. *Први тип* је једна мешавина феудалне и капиталистичке експлоатације (државно рударство у Злетовском базену и рударска производња у Поречу); овај тип производње претстављали су турска држава и турски феудалци; овај тип продукционих односа је морао пропасти јер је историски био превазиђен, а није показао довољно способности за преображај у чисто капиталистичке и продукционе односе. — *Други тип* производње почивао је на постепеном

⁹¹⁾ К. Шапкарев: „Кратко историческо-географическо списание на гр. Охрид и Струга“ Сб. на Българ. книжн. в София, 1901, XII, стр. 7, прид. 2.

⁹²⁾ Г. Трајчев: „Морихово, София, 1928 г., стр. 26.

⁹³⁾ Н. Сурињ: „Тиквеш—Мариово, Спомен — албум, София, стр. 20.

проширивању ситно-робне производње са могућностима и тенденцијама да прерасте у капиталистичку робну производњу (рударска област Пирин—Осогово—Али-ботуш); овај се преображај није извршио јер је систем капитулација који је Турска прихватила после Кримског рата довео до наглог уништавања рударске делатности која није успела да изиђе из оквира занатске технике; — *тирећи тиши* продукционих односа био је капиталистичког карактера израстао на бази извоза капитала у једну полуколонијалну државу; овај тип продукционих односа није се утврдио између осталог и због тога што се је јавио онда кад је Турска као европска држава била пред својим пропашћу, што се је одразило и на функционисање овог капитала (велики порези, правна несигурност, итд.);

Треће, међу подузетницима првога типа упрвници односно сопственици рундика били су турског порекла, феудалног менталитета, у трећем типу производње подузетници су били страни капиталисти, у другом типу производње подузетници су били Македонци, али димензије предузећа биле су ситно-робног, занатског карактера. Излази да се из рударске производње нису изградиле македонски капиталисти, није се створила македонска буржоазија. Сасвим искључена из крупне рударске производње, скоро сасвим елиминирана из индустриске производње, она је остала у сфери промета, лихварства и земљопоседа, дакле у областима у којима је капитал наслеђен из предкапиталистичке епохе.

6. ИНДУСТРИЈА

Прва производна предузећа која превазилазе обим занатских радиоцица јављају се у другој половини XVIII века. Снегаров⁹⁴⁾ пише да су у Охриду израђивана крзна још у 1789 години. Из овога времена датирају трговачке везе Охрида са Венецијом и Лајпцигом, што говори у прилог закључку да се радило о широј производњи, јер се је исплатило извозити само знатније количине робе. Јаранов⁹⁵⁾ пише да је прва радионица памука у Македонији основана у 1789 години у Солуну. Међутим, можемо сматрати да су се веће капиталистичке радионице јавиле у XIX веку. Одатле треба закључити да су се први елементи капиталистичке економије у мору производње феудалног типа јавили тек у XIX веку. Али током овог века настале су знатне промене како по обиму производње, тако и по географском размештају индустријских објеката. По времену битне промене настају у периоду после Кримског рата. Ми ћемо навести најнужније податке овог размештаја капиталистичке производње.

1. Један од центара производње која је имала карактер прелаза од занатске делатности у капиталистичку производњу јесте град Охрид

⁹⁴⁾ Бончев: „Петрографско-минерални изучавања на Македонија“, Софија, 1920, стр. 288.

⁹⁵⁾ Ив. Снегаров: „Градъ Охридъ“, „Македонски прегледъ“, год. IV, књ. 2, Софија, 1928 год. стр. 84.

У Охриду се је већ у првој половини XIX века развила масовна прерада коже и крзна. То се може закључити из чињенице да су сирове коже добављане из целе Македоније, Албаније, Босне и Херцеговине, а касније су сирове коже добављане преко Лајпцига, као и из Русије, чак и из Сибира. У овом граду је основана и фирма Кецкарових, охридских богаташа који су лиферовали охридским радионицама коже. Свој највећи домет ова производња постиже око 1865—1875 године, а после тога настаје бруталан пад и практично ликвидирање ове радиности која је давала посла већем делу становништва града. Да се оцени обим производње у два јасно одељена периода дајемо табелу која је састављена према неколицини аутора:

Година	1875	око 1890	1871— 1876	око 1891	око 1864	1891
Број предузећа	150	6	20—30	2 пред. некол. мањих	35	5
Број радника у предузећима	800	100—170	1500	100	2100—2800	
Број радника у кућној обради	800	40—60				
Аутор	Точков ⁹⁶⁾		анонимни аутор ⁹⁷⁾		Бр. Нушић ⁹⁸⁾	

Подаци показују да се је радило о широко заснованој делатности која је постала основно занимање знатног дела становништва. У 1875 години послато је само из Лајпцига 91.000 ком. кожа од лисица, рисова и велики број осталих сирових кожа. Број радника у већим радионицама кретао се је од 50—120 запослених лица. Ако не по техници, то по обиму радило се је о предузећима капиталистичког типа, нешто између капиталистичке прости кооперације и мануфактуре. На основу ових података можемо да тврдимо да је у Охриду занатска радиност прерастала у капиталистичку робну производњу почетног типа. — Што се тиче тржишта, оно је обухватало европски део отоманског царства са Цариградом као главним потрошачким центром, јер су крзна била намењена богатом слоју турских феудалаца и богатијем делу хришћанског грађанства.

Оштар пад производње настаје у периоду после Кримског рата (1856) и пре Руско-турског рата. Од тада се ова привредна грана није више обновила ни у приближном обиму. То је био златни век охридске градске делатности, после чега овај град остаје забачена турска касаба која вегетира излучујући сваке године масовну економску емиграцију.

⁹⁶⁾ D. Jaranoff: „La Macedoine economique“, Sofia, 1931, str. 154.

⁹⁷⁾ Totschkoff: „Rauchwarenhandel und Kürschnerei insbesondere in Ochride (Macedonien), Heidelberg, 1890. Цитирано према И. Снегаровъ: „Град Охрид — „Македонски преглед“ год. IV, књ. 2, Софија, 1928, стр. 86.

⁹⁸⁾ ххх Битолско, Преспа и Охридъ, Зборник НУНК, IV, Софија, 1891, стр. 68.

Треба напоменути да се паралелно са развитком крзнарског заната у Охриду, развијао сличан занат и у Костуру чији су производи били намењени такође извозу. Има се утисак да је охридски крзнарски занат био нешто развијенији од костурског. Костурско крзнарство је почело да опада под сличним условима, у исто време, и због једнаких узрока као и охридско крзнарство.

2. У Велесу је била у првој половини XIX века за оне прилике веома развијена израда специјалне коже — сахтијана од козјих кожа. Један писац саопштава следеће о овој грани производње: „У Велесу се је израђивао од *најстаријих времена* сахтијан и тај управо жути сахтијан од козјих кожа био је одличног квалитета. У Велесу је годишње израђивано око 400.000 кожа . . . *Једна четвртина сџановнишџа* бавила се је том индустријом. . . Тако у том времену у Велесу није било сиромача маха”.⁹⁹ (подвукла Д. М.).

Како схватити израз „од најстаријих времена”. Најмање ћемо погрешити ако се ограничимо на првих шест деценија XIX века које је иначе било време широког привредног развитка и појава већих радионица полукапиталистичког типа. Број обрађених кожа (400.000) показује да су сировине откупљиване у једном широком рејону који је надмашивао националне границе Македоније. Поред тога неке помоћне материје за израду сахтијана куповане су у Призрену (Космет), чак и у Плевену (Бугарска). Израђене коже су биле углавном намењене извозу (Аустрија, Немачка). Из оваквог обима у производњи, из чињеница да је производња била намењена извозу, из факта што је половина активног становништва била директно или индиректно запослена у вези са израдом сахтијана можемо закључити да су постојале веће радионице, знатнији пласмани капитала (за оне услове), дакле да се је радило о капиталистичким простим кооперацијама или мануфактурама, тј. опет о зачетцима капиталистичког облика производње.

У другој половини XIX века, између Кримског (1856), и Руско-турског рата (1877—78) и ова производња је била уништена. Анонимни аутор монографије о Велесу (К.)¹⁰⁰ сматра да су разлози упропашћивања ове мануфактурне производње увозне царине које је Аустроугарска завела на сахтијан (30%), затим повећање транзитних трошкова кроз Србију (12%) и турски порези на извезену робу (6%).

3. Размотримо сада производњу свиле са центрима у Ђевђелији и Водену. Хан¹⁰¹ спомиње да је за време његовог путовања у 1863 години нашао у Ђевђелији 9 филанди, да је највећа међу њима имала 62 стана,

⁹⁹ К.: „Сегашното и недавното мињ’ло на градъ Велесъ”. Периодическо списание, XXXIX, Средецъ, 1892 г., стр. 356—357.

Да се оцени овај податак треба напоменути да се је 50 година доцније (1903) у целој Македонији прерађивало само 180.000 козјих кожа, док је укупна производња износила око 1.150.000 ком. (види „Преглед”, Скопје, I, 1954, стр. 47. Излази да је у Велесу прерађивано више него двоструко од броја прерађених кожа пола века касније, или да се је прерађивало више од једне трећине укупно добијених козјих кожа у Македонији.

¹⁰⁰ К. Сегашното и недавното мињ’ло на градъ Велесъ”. Периодическо списание, XXXIX, Средецъ, 1892 г., стр. 358.

а производила годишње око 1.500 ока свиле. Исти аутор налази да у оближњем Дојрану ради радионица са капацитетом од 40 станова. Шалдев¹⁰²) описује једну филанду која је израђена средином XIX века у Гуменцу граду који се налази јужно од Ђвђелије. У Водену је прву фабрику свиле основао један Македонац који се је вратио из Америке са стеченим производним искуством и нешто уштеђеним новцем. У његовој фабрици је радило око сто радника на овом сезонском послу. Мијатовић¹⁰³) такође спомиње ову фабрику у Водену. Вреди споменути и град Мелник (Пиринска Македонија) као један од мањих производних центара свиле. Анонимни аутор¹⁰⁴) пише да постоји једна радионица за прераду свилених чаура са капацитетом од 300 ока (385,2 кгр.) у којој раде 26 радника, 3 месеца сваке године. Аутор примећује да је раније било неколико фабрика за добијање свиле, а и производња чаура је онда била већа. Други један аутор¹⁰⁵) каже да је у периоду до 1890 у Мелнику постојала једна радионица за прераду свиле са 46 радника, а да су раније постојале четири такве радионице. У Негушу (Јегејска Македонија) је Цвијић¹⁰⁶) нашао фабрику за испредање свиле. Већина ових градова припадала је солунском вилајету, чија је укупна производња износила годишње око 700.000 ока, а од тога је половина (300.000 ока) отпадало на Ђевђелиску околину, 200.000 ока на Воденски крај, а остало је било подељено између осталих области производње. Неки аутори сматрају да је око средине XIX века било у Македонији око 36 филанди од којих 13 у Солуну, 9 у Ђевђелији, 4 у Мелнику, по једна у Водену и Негушу, једна у Дојрану итд.¹⁰⁷)

Као што се види из горњих података на бази домаћих сировина развила се је знатна производња у овим мануфактурама капиталистичког типа. Број радника који се креће између 26 и 130 већ даје повода да се говори о капиталистичким предузећима, иако производња траје само 3 месеца у години, па треба и број радника свести на једну трећину, да би се добила тачнија претстава о величини капитала. Производња свилених чаура је већ давала основу за изградњу индустрије и за стварање индустријских жаришта управо око ове сировине.

Међутим, у другој половини XIX века од ове индустрије не остаје скоро ништа. Тошев¹⁰⁸) пише у 1890 години да је у Ђевђелији раније било фабрика свиле које су припадале хришћанима, али да су оне касније престале да раде. Аутор констатује да се „сада“ (гј. око 1890 године) становништво бави само производњом свилених чаура. Бјанкони гише

¹⁰¹) Хан: „Путовање кроз Поречину Дрима и Вардара“, Београд, 1876, стр. 279—280.

¹⁰²) Шалдев: „Гуменце“, Македонски преглед, год. VI. књ. 2, Софија, 1930, стр. 49—50.

¹⁰³) С. М. Мијатовић: „Град Воден“, Братство, VХIII, стр. 71, Београд, 1924.

¹⁰⁴) ххх Путуване по долините на Струма, Места и Брегалница, СБНУНК, XII, Софија, 1895 г., стр. 223.

¹⁰⁵) „Два Санџака од источна Македонија“, Периодическо списание, XXXVII—XXXVIII, Средец, 1891, стр. 46.

¹⁰⁶) Ј. Цвијић: Основи за географију и геологију, II, Београд, 1906, стр. 493.

¹⁰⁷) Nachrichten uber industrie, Handel und Verkerh Band XXX, 1888, Wien, str. 782.

у 1888 години: „Македонија је ткала још до пре 30 ил 40 година богату, свилену, оријенталну тканину, јако познату у Европи. . . Ова индустрија тако је упропашћена да од ње скоро није оста.о ни трага. Отомански фискус да би себи обезбедио приходе, погодио је све индустријске гране без разлике¹⁰⁹. . .)

Код производње свиле, понавља се иста појава као и код остале индустрије. У 6—7 деценија постоји једно узлазно кретање производње, а у задње 3—4 деценије XIX века врши се опште затварање индустријских објеката и свођење активности на производњу и извоз непрерађене сировине, непрерађених свилених чаура у Француску и Италију, тј. на продају производа ниске обраде (чаура), уместо извоза једног производа вишег степена обраде — свиленог конца. О разлозима овог спуштања до нуле индустријске производње говорићемо на другом месту, јер је то веома важно за социјалне последице у развоју македонског народа.

У производњи свиле учињени су у току деценије само први, најтежи кораци и настала су предузећа која су се по уложеном капиталу налазила на граници између већих занатских радионица и мањих капиталистичких предузећа, а по техничком нивоу још су се у већини налазиле на стадијуму мануфактуре. Овим предузећима је требала пре свега једна разумна царинска политика која би их заштитила у периоду њиховог рађања. Турска држава је својом самоубилачком економском политиком учинила крај индустрији у настајању.

4. Узмимо сада још једну групу градова који су показали прве знаке окрупњавања занатске производње. У *првој половини XIX века* спомињу се у Прилепу око 36 казанских радионица које су заједно запошљавале око 350 радника, што излази да је у просеку отпадало по 10 радника на једну радионицу. Врло је вероватно да се је број радника у највећим радионицама кретао између 15 и 20 запослених. Овај број већ говори да се је радило о мањим капиталистичким предузећима, бар по броју експлоатираних радника. Осим тога, укупни производ ових 36 радионица далеко је премашивао локалне потребе, то су се они продавали посредством прилепског панађура по целом Балканском Полуострву¹¹⁰.) У овом граду спомињу се у првој половини XIX века око 40 радионица за резање дувана, али се напомиње да их је у другој половини овога века остало само 5 са по 15 до 20 радника. Еничерев¹¹¹) спомиње још две радионице за такве платна, али не даје никакве друге податке ни о времену њиховог оснивања, ни о њиховом капиталитету. Ниједан други аутор не спомиње ове радионице, те је вероватно да се ради о радионицама занатског типа и обима.

У Штипу је пре 1856 године основана предионица и ткачница за платно која је радила са 42 разбоја и упошљавала неколико десетина радника. Ово предузеће капиталистичког типа пропало је већ 1860 го-

¹⁰⁹) А. А. Тошев: „Описание на Гевгелия”, Периодическо списание, XXXV, Софиа, 1890, стр. 751.

¹⁰⁹) Bianconi: Cartes commerciales de la Macedoine, Paris, 1888 g. str. 13.

¹¹⁰) Bianconi, op. cit. стр. 13 каже да само казанције нису допуштили да њихов занат пропадне за време општег привредног наставка.

дине¹¹².) У Неврокопу (Пиринска Македонија) постојале су 90-тих година XIX века три радионице за израду звона, али по вредности годишњег производа (390—500 златних турских лира) спадале су у веће занатске радионице¹¹³.) У Серезу (Јегејска Македонија) А. Буе спомиње у своме путопису из 1840 године¹¹⁴) фабрике памучних тканина. Брачели¹¹⁵) спомиње у 1862 години једну фабрику памучних тканина. Други један аутор¹¹⁶) пише да је пре 1880 године у Серезу било 6 фабрика, а да око 1890 године није остала ни једна. — Серез је био центар производње памука, у првој половини XIX века и највећи град после Солуна у Македонији. У њему је постојао редовни годишњи сајам који је по обиму пословања био чак једнак прилепском сајму. Појава индиског и америчког памука, и апсурдна „free trade“, која је турској влади наметнута после Кримског рата привредно су уништили и овај велики град Македоније.

5. Досада смо размотрили индустријски развитак оних градова који су додуше постигли извесне резултате у току првих шест деценија XIX века, али су последњих неколико деценија доживели потпуно угушење ових индустријских зачетака. Има, међутим једна група македонских градова који су наставили индустријски развитак и у току друге половине XIX века, као и у првој деценији XX века. То су градови Солун, Воден, Негуш, Битољ. Задржаћемо се укратко на најтипичнијим чињеницама овог географски ограниченог индустријског развитка.

а) Већ смо споменули да је у Солуну изграђена прва радионица памука још крајем XVIII века (1789 г.)¹¹⁷) Ами Буе налази у 1854 години фабрике штофова и бојадисаонице¹¹⁸.) Око 1854 г. изграђен је велики парни млин браће Алатини, а 1885 године основана је још једна предрионица са машинама из Манчестера.¹¹⁹) Хартман налази да у Солуну постоје пет значајних фабрика¹²⁰), а Цвијић пише да „у Солуну има неколико фабрика за израду коже, метала, боја, сапуна, затим више парних млинова.¹²¹) У извештају српског конзула у Солуну из 1896 године спомињу се следећи индустријски објекти у Солуну; 8 парних машина, 2 предрионице памука, 1 фабрика за дестилацију алкохола.¹²²)

¹¹¹) Еничеревъ „Въспомынанія и болѣжки“, София, 1906, стр. 335.

¹¹²) Записки на А. Македонски, София, 1896 г., стр. 12.

¹¹³) xxx Пъгуване по долините на Струма „Места и Брегалница, Сб. за нар. умотворенија наука и книжнина, XII.

¹¹⁴) Ami Boue: Recueil d'Itineraire dans la Turquie d'Europe, Wienne, 1854, Str. 151. Аутор пише: Серез има две значајне фабрике за памучне тканине и мараме. Извоз памука њега чини једном од најтрговачкијих вароши турске.

¹¹⁵) Brachelli: Dreissig Statistische Tabellen, 1862, tab. XXIII.

¹¹⁶) D. Jaranoff: „La Macedoine economique“, Sofia, 1931, str. 154.

¹¹⁷) Jaranoff: „La Macedoine economique“ — Sofia, 1971, str. 154.

¹¹⁸) Аутор пише: „Трговина у Солуну је веома раширена и састоји се пре свега у извозу памука, свиле и уља. Исто тако има и фабрика штофова“. Ami Boue: Recueil d'Itineraires dans la Turque d'Europe, Wien, 1854, str. 154.

¹¹⁹) D. Jaranoff: op. cit. str. 154.

¹²⁰) Martin Hartman: „Der Islamische Orient, Leipzig, 1910, str. 10.

¹²¹) J. Цвијић: Основи за географију и геологију II, стр. 499.

Врло је тешко на основу ових несређених података који не дају ни капацитетт, ни тачну годину оснивања и престанка предузећа ни број радника добити јасну слику о солунској индустрији. Ако покушамо да сведемо податке на три периода добиће се ова апроксимативна слика развоја индустрије у овом граду.

Врста индустрије	1849 бр. фабр.	1865 бр. радн.	бр. фабр.	бр. радн.	1885—88 бр. фабр.
Врста индустрије					
1. Филанда (свила)	13	350	17	100	—
2. Предионица памука	1	I	1	„	2
3. Парни млинови	—	—	865	25	8—9
4. Штаваонице кожа	—	—	1	60—70	1
5. Фабрика сапуна	—	—	11	200	5
6. Фабрика за дестилацију алкохола	—	—	—	—	1
7. Циглане	—	—	—	—	5
8. Фабрика намештаја		од железа	—	—	—
9. Фабрика боја	—	—	—	—	1
10. Солане	—	—	—	—	2
Укупно:	14	350	31 више од	1300	27—28
Становништво Солуна	око 70.000		75.000		око 120.000

Од овог прегледа може да се добије приближна претстава о порасту индустријске производње у току 40 година. Број фабрика је и 1895—1888 мањи него у претходном периоду, јер су нестале филанде које је конкуренција уништила¹²³), али су за то настале нове гране индустријске производње, капацитети су знатно већи, а неколико производних грана су се већ консолидовале (предионице памука, производња сапуна, млинови итд.).

Међу индустријалцима спомиње се кућа Алатини (предионице, млинови, циглане), затим у дестилацији алкохола — Мизрахи Ферландеи, затим два државна објекта итд. Међу фабрикантима нема Македонаца, иако је у граду македонско становништво претстављало знатан процент а у околини Солуна чинило огромну већину, зато су пак радници у великој већини били Македонци.

У техничком погледу, солунска индустрија је углавном претстављала раскид са мафукатуром јер су у већини фабрика биле уведене модерне машине (предионице, млинови, циглане).

Изградња солунске индустрије била је олакшана и донекле наметнута двема чињеницама: прво она је прерађивала изобилне и јефтине домаће сировине (мапук, отпаци од маслиновог уља за сапун, свила, озобиље житарица); друго, изграђивала се она индустрија чије

¹²²) Извештај српског конзула у Солуну од 1896. Види „српске новине“ од 10—26 маја 1896.

¹²³) Кармело Мелија спомиње за 1894 год. само 21 фабрику. Разлик е потичу из колебљиве оцене да ли је један објект фабрика или занатска радионица.

готове производе није било рентабилно увозити (цигле, брашно, со) у један релативно велики град. Излази да се је изграђивала она индустрија чији је транспорт био скуп, па је страна роба била у лошијем конкурентском положају због високих трошкова превоза. То доказује да и у овом граду не може бити речи о некој индустриској експанзији, о некој великој иницијативи и продорности индустриског капитала. Подизала се је она индустрија која се је морала подићи, тј. она за коју није било пословних разика, а пласман је био осигуран.

Да капитал није у области индустријских инвестиција показао неку већу снагу потстрека доказ је релативно мали обим предузећа; у 1865 години просечни број радника (не узимајући у обзир предионицу за коју немамо података) износи 42 лица, ако се искључе филанде он износи тек 19 запослених у просеку на једно предузеће. Да је индустријски развитак Солуна био доста спор види се и из чињенице што је број *индустријских радника* (без пристанишних и уопште транспортних радника) износио од 1300—2000, што је врло мало за један град који је у 1862 години према Хану имао 75.000 становника и спадао у ред највећих градова на Балканском Полуострву.

Независно од прецизног броја фабрика, за предмет овога рада је важна чињеница да Солун није доживео онај пад привредне, особито индустријске активности који је задесила индустријске почетке у раније споменутим градовима. Изгледа, обратно, да је друга половина XIX века, тако неповољна за привредни развитак Македоније у целини, била доба бржег развитка индустрије у Солуну, а то ће рећи оне привредне гране која је једина у стању, при другим повољним условима, да изазове дубоке структуралне промене друштва и да преобрази феудалне продукционе односе у капиталистичке.

Напредак Солуна у овом периоду види се и из кретања становништва по годинама:

1790	1820	1840	1862	1889	1900
50.000 — 70000	70.000	60—70.000	75.000	120.000	118.000

Првих седам деценија (1790—1862) има скоро исти број становништва, бржи пораст Солуна почиње задње 4 деценије XX века. Међутим индустријски развитак није могао да буде главна основа повећања становништва; развитак је био више последица него узрок повећања становништва Солуна. Основне разлоге оваквог повећања становништва, мораћемо дакле, да тражимо на другој страни.

б) У *Vogenu* се развитак непољопривредне делатности није заставио у другој половини XIX века. Прва фабрика за прераду свилених чаура са око 100 радника изграђена је у 1868 г. Мијатовић спомиње поред свиларе још и фабрику за прераду памука и фабрику кожа, а било је више валавица и воденица. „Ваљавице и воденице, објашњава он, у рукама су мештана (хришћана и мухамеданаца), а и све су фабрике

пређе биле у рукама мештана, а данас су више у рукама Грка.¹²⁴⁾ Петков¹²⁵⁾ спомиње да „су се Гркомани сетили и изградили 1—2 фабрике”, а Вестителов¹²⁶⁾ спомиње између осталог и фабрику сапуна, брашна и друг. Веселиновић¹²⁷⁾ спомиње воденице у којима се меље алева паприка и извози по целом Балканском Полуострву.

Горњи подаци показују да је у Водену у 3 последње деценије XIX века изграђено око 6—7 индустријских предузећа. Није јасно какав је обим сваког појединог предузећа. Треба претпоставити да су то били мањи производни објекти, али не толико мали да би их могли сврстати у занатске радионице.

Два закључка се могу учинити у вези са овом воденском индустријом: прво, да су предузећа користила изобилну водну енергију, јер се Воден налази на обилним и јаким водопадима. Користила се је, дакле, једна природна снага, и одатле извлачио један вишак, у облику диференцијалне ренте; овај вишак се је касније „губио” и служио да покрије онај минус који је настајао због слабије техничке опремљености предузећа, или још боље, служио је да се предузећа одрже и поред ниског органског састава капитала. Други закључак јесте да су мање радионице припадале мештанима, а да су веће припадале Грцима и хеленизираним Македонцима.

Ако се обратимо подацима о броју становништва Водена, које међутим морамо са свом резервом користити, јер потичу или из личне процене или из несигурних турских статистика, добићемо овакво кретање његовог броја:

Година	1840	1862	1900
Број становника	7—8000	10.000	11.000
Извор:	Према А. Буе	Према Хану	Према К'нчеву

Подаци показују један спор напредак, јер је у 60 година становништво порасло за 3—4000.

в) Пуквил¹²⁸⁾ пише да у *Нејушу* постоји фабрика за израду пушак и сабљи и више воденица за брашно и уље; Јаранов¹²⁹⁾ саопштава да је око половине XIX века била изграђена фабрика за прераду памука;

¹²⁴⁾ С. М. Мијатовић: „Град Воден, Братство, XVIII, Београд, 1924, стр. 71. (Аутор је Воден посетио 1917—1918 г.).

¹²⁵⁾ Петков: „По Југозападна Македонија”, Б'лгарија сборник, XVII, књ. 7, (Аутор је Воден посетио 1917—1918 г.).
София, 1910 г., стр. 491.

¹²⁶⁾ Вестителов: „Град Воден”, Македонски преглед, I, 2, стр. 107, София, 1924 г.

¹²⁷⁾ М. Веселиновић: „Географско етнографски преглед”, Братство, 1, 1887 г., стр. 102.

¹²⁸⁾ Pouqueville: Voyage de la Grece... Paris, 1825. Цитирано према К.Јужна Македонија”, Период. списание, XXV—XXVI, 1888, стр. 110. София” 1938.

Ускоковић¹³⁰) каже да у овом граду постоје фабрике за прераду коже и вуне, а Ј. Цвијић¹³¹) спомиње две фабрике свиле.

Оно што је речено за Воден, важи и за Негуш. Овај град продужава индустриксу активност и у другој половини XIX века јер и он користи једну природну силу, снагу водопада, која је компензирала недостатак модерних средстава за производњу.

г) *Драма* је још један град у јужној Македонији који је у другој половини XIX века показивао извесну индустриску активност. Од индустријских објеката спомиње се фабрика шпиритуса са горивним капацитетом од 6.500 кгр.¹³²), Бобчев говори о фабрици за израду платна за кишобране¹³³), Јаранов пише да складиште за обраду дувана запошљава много радника, други аутор говори о 80 постројења за чишћење памука на воденом погону.¹³⁴) Осим складишта дувана сви остали објекти претстављају мале објекте на граници између занатских и индустријских радионица. — У Кавали се спомињу парни млинови, и складиште за прераду дувана¹³⁵.)

д) Нешто интересантији је развитак *Битоља*. У XIX веку све од 1885 г. у Битољу није подигнуто ни једно индустриско предузеће те овај други по величини град у Македонији (после Солуна) отступа од опште слике развитака земље. Први индустријски објекат је подигнут 1885 године¹³⁶.) То је фабрика шајака, ћилимова и гајтана у селу Дихову код Битоља. Према истом аутору у фабрици је радило око 100 радника, док је њихов број према Хаџи Васиљевићу¹³⁷) износио 250—300 радника, према Матову¹³⁸) 150—200, док се њихов број у једном извештају српског конзула у Битољу¹³⁹) оцењује на 120—250 запослених лица. Према овом извештају машине су купљене у Немачкој и Енглеској, а подешене су тако да раде и на води и на пари. Укупна годишња производња износи 10.000 кгр. шајака и 80.000 кгр. гајтана. Еничерев¹⁴⁰) процењује производњу гајтана на око 100.000 кгр. Произведен шајак откупљује турска држава за своју војску, мањи део производа (гајтана) се извози за Србију, а

¹²⁹) Д. Јаранов: „Беломорска Тракија и Пиринска Македонија”, стр. 130—132.

¹³⁰) П. Ускоковић: „Бележке о становништву Водена, Негуша и околине”, Гласник геогр. друштва, 12, стр. 132, Београд 1906.

¹³¹) Ј. Цвијић: „Основи за географију и геологију”, II, стр. 496.

¹³²) „Два Санджака од источна Македонија”, Периодическо списание, XXXVI—XXXVIII, Софија, 1891, стр. 46—47.

¹³³) Бобчев: „Забравени страници за Македонија, Б'лгарски сборник”, XX, књ. 10, Софија, 1914, стр. 671.

¹³⁴) „Пътуването по долините на Струма, Мѣста и Брѣгалница”, Сборник на Н. У. Н. К., XII, Софија, стр. 519—520.

¹³⁵) Д. Јаранов: „Беломорска Тракија и Пиринска Македонија”, Софија, 1938, стр. 111—112.

¹³⁶) Д-р Т. Робев: „Битола”, Мак. преглед, XIII, 1941, Софија, стр. 73—74.

¹³⁷) Д-р Јован Хаџи Васиљевић: „Град Битољ”, Братство, XII, Бгд, 1911, втр. 153.

¹³⁸) Д. Матов: „Рецензии и книгопис”, Б'лгарски преглед, II, Софија 1894, стр. 117.

¹³⁹) Извештај српског конзула у Битољу, види „Српске новине, бр. 102 од 10 мај 1896 г.

¹⁴⁰) Еничерев: В'споменанија и б'лешки, Софија, 1906, стр. 335

један део се троши у земљи. Хаџи Васиљевић каже да је „фабрику засновао битолски индустријалац Анести, Цинцарин у друштву са неким индустријалцима из Солуна и браћом Јовановић из Скопља”.

Српски конзул у Битољу у већ споменутом извештају пише да у селу Магареву (опет код Битоља) постоји још једна фабрика гајтана која ради са 30 радника, а машине су добављене из Аустроугарске. Трећа већа радионица је основана у 1983 години, служи за штављење кожа, а припада битолским, цинцарским породицама Бабатака и,, Цингара.

До 1910 г., осим горњих објеката подигнута су још следећа предузећа:

— фабрика пива је основана 1890 г., али је после пет година престала са радом због нерентабилности;

— у с. Магареву подугнута је у ово време још једна фабрика пива, али она није ни почела са радом;

— Исмаил-паша подигао је 1905 г. парни млин „Драгор” инвестирао у њега 16.000 турских лира (златних), млин је радио 4 године са капацитетом од 2,5—5 вагона мељавиве дневно, али је морао да обустави рад због конкуренције — поточара.

— Браћа Иванови су 1910 г. инвестирали у једну циглану 6000 златних лира, али су због конкуренције морали да ливкидирају предузеће.

Битољ добија прве индустријске објекте, релативно касно, онда када у осталим деловима Македоније индустрија нестаје. Али ова чињеница морала се је одразити и на индустријски развитак Битоља. Од 7 индустријских објеката подигнутих у 25 година, 6 су пропала услед високих цена производње и слабе апсорпционе моћи македонског тржишта у времену депресије.

Одржала се је само фабрика шајака и гајтана и то благодаречи државним наруџбинама за војску. Овде, дакле имамо један изузетак — *иоизитивну* државну акцију у одржању једног индустријског предузећа док је у правилу државна привредна политика конкретним мерама водила угушењу индустријског развитака у Македонији и у Турској уопште.

Али ова једина, релативно велика фабрика у Битољу која се је одржала дуже времена (1885—1918), није могла ништа да измени у економској структури Битоља. Око 150 индустријских радника на један град од 37.000 становника и на један срез од 151.000 становника претстављају тек 0,5% становништва града, или 0,1% становништва среза. Друштвена структура није се могла изменити у прогресивном смислу.

Међу сопственицима фабрика налазимо у главном Цинцаре који су у претходном периоду, као трговачки део становништва, могли да акумулирају веће новчане суме. Од 7 сопственика, један је Македонац, један Турчин а остали су Цинцари. Отсуство македонске буржуазије у индустријској иницијативи у овом граду скоро искључиво македонског живља је карактеристично.

Овде подвлачимо чињеницу да у овоме граду који је доцније постао центар национално-ослободилачке револуционарне организације, македонска трговачко-лихварска буржоазија није успела да се преобрази бар једним малим делом у индустриску буржуазију, дакле у буржуазију у правом смислу речи.

И поред знатних инвестиција у парном млину, овај је после неколико година пропао. Покушај дакле у области индустрије да се један турски феудалац (Исмаил-паша) преобрази у модерног буржуја индустријалца није успео као што није успео ни у рударству.

Због тога Битољ само на први поглед отступа од опште слике привредне депресије, више по времену када се она јавља. Депресија није могла мимоићи ни Битољ, јер је она имала своје корене у самој структури привреде и друштва. Ово показује незнатан процент индустриског радништва у укупном становништву, ефемерност индустријских појава, и особито масовно исељавање доказ су за то. Српски конзул у Битољу у поменутом¹⁴¹⁾ извештају тврди да се сваке године исељава по 10.000 печалбара које њихова сопствена земља не може да исхрани. До истих закључака долази и Прличев¹⁴²⁾ о Охриду неколико година раније. Он тврди да је око половине градског становништва напустило град и отишло у Бугарску, Румунију и Србију. Живојин Балугџић¹⁴³⁾ каже да из Македоније сваке године одлази око 100.000 у печалбу. Коликогод ове цифре биле претеране, оне ипак тачно изражавају масовни карактер исељавања у последњој четвртини XIX века, и показује да је ово исељавање обухватило скоро све области Македоније због постепеног привредног разарања и сукоба традиционалних односа производње и нових облика привређивања који су остали на почетном стадијуму.

ОПШТ ПОГЛЕД НА ИНДУСТРИСКИ РАЗВИТАК И ЊЕГОВЕ ДРУШТВЕНЕ ЕКОНОМСКЕ ПОСЛЕДИЦЕ

Ми смо морали да се мало опширније задржимо на подацима индустриског развитака Македоније из простог разлога што од ове најважније привредне гране зависи да ли ће једна економика феудалног типа изменити своју структуру и преобразити се у виши капиталистички облик привређивања, а одатле изменити и основну структуру друштва. Другим речима од степена развитака ове привредне гране зависи да ли ће продукциони односи остати у основи неизмењени, потпуно се преобразити у нов тип производних односа, или ће се развити на један други начин који значи измену наслеђених односа, али не значи настајање нових, модернијих типова продукционих односа.

¹⁴¹⁾ Извештај српског конзула у Битољу, Српске новине, 102, од 10. V. 1896 г.

¹⁴²⁾ Современост, јануар, 1957, Скопје, стр. 20.

¹⁴³⁾ Ж. Балугџић: Економски узроци превраћања у Македонији — „Die Neme Zeit“ Studgard, 1901, str. 300.

На основу изнетих података о развоју индустрије и рударства, ми можемо да извучемо неколико закључака општијег карактера на плану економског преображаја и одговарајућих друштвених измена. На тај начин ће нам бити лакше да схватимо и оценимо понашање створених класа и група у политичким догађајима у којима су они били и субјект и објект. Ево тих општих извода:

1. У почетку XIX века јављају се први облици индустриског развоја и они достижу 30-тих и 70-тих година XIX столећа свој највиши домет. Стварају се неколико центара индустријске активности; Охрид и Костур развијају кожарско-крзнарску производњу а у Охриду постоје капиталистичка предузећа са 100—150 радника; у Велесу се у исто време развија масовна прерада козјих кожа у сахтијан (марокен); оба подручја производе за извоз у Венецију, Немачку, Аустроугарску; код Неврокопа развија се производња и обрада железа у пољопривредне алатке које се продају по целом Балкану; у Ђевђелији, Водену, Енице-Вардару развија се свиларска индустрија и неколико већих производних предузећа; у Штипу је подигнута текстилна радионица капиталистичких размера.

Ово је била добра почетна основа за бржи индустријски развој Македоније. Капитал који је улаган у ова предузећа је *домаћи*, тј. македонски капитал, настао на бази претходног бржег развоја занатства или новчане акумулације у трговини, дакле настао је из једне претходне привредне активности која се повећавала као занатска производња и прерастала у један нов облик, нов економско-друштвени квалитет — капиталистичко предузеће. Ако погледамо *географски размештај* првих капиталистичких предузећа, онда ћемо утврдити да се она налазе у *траговима централне Македоније*, који су по етничком саставу претстављали национално хомогене области и градове, па су били и први пионири индустрије. На овој основи могла се је изградити и македонска индустријска буржуазија, поред постојеће трговачке, лихварске, и нешто земљопоседничке буржуазије која се је створила у претходној епохи.

2. Међутим, даљи пораст индустријске производње и афирмација, консолидација и значај индустриског дела буржуазије није уследио. У периоду између Кримског рата и Руско-турског рата настало је брутално, брзо и опште уништавање индустријских почетака и капиталистичких облика у производњи. Економски развој вратио се је за 50—60 година назад, али су сада општи привредни, друштвени и политички услови били сасвим другачији од оних када је капиталистички развој прво пре корак (крајем XVIII и почетком XIX века).

3. *Порези* нису штедели ни један слој становништва, па ни индустрију, која се тек почела развијати. Бјанкони сматра да су управо ти велики порези које је морала да плаћа индустрија довели до њеног упропаштавања. „Отомански фикс“, да би осигурао себи приходе погодио је све индустријске гране у царству без разлике; и скоро су све ишчезле осим свиларске индустрије. Индустрија не може да поднесе

огромне порезе који је притискују”, каже овај аутор¹⁴⁴.) Један други аутор окривљује опет турске порезе на извезену робу за пропаст велешке производње сахтијана.¹⁴⁵)

Правна несигурност која се је повећавала са смањењем државне територије и са осећањем блискога краја ове некада велике државе, био је један од озбиљних фактора угушивања индустриског развојка. Индустрија, за разлику од трговине, претпоставља дугорочност инвестирања, а ово тражи са своје стране сигурност и стабилност општих услова привређивања, на дужи рок, слободу личности и слободу капитала. Турска је ово могла најмање да осигура у времену њеног општег пада, особито изван великих центара као што је био Солун. Ауторитет државе је био дубоко пао не само у очима раје, него и у очима владајуће нације, те она није могла да створи те опште услове сигурности, мира, законитости који су „*conditio sine qua non*“ за живот индустриског капитала.

4. Међутим, ови неповољни услови деловали су и у претходном периоду, у нешто ублаженом облику. Због тога се мора поставити питање који су ти нови, дотле непостојећи фактори деловали тако деструктивно на почетке индустриског развојка који су могли да окрену у неповољан, непредвиђен правац даљи раст индустрије и општо привредно кретање. После Кримског рата, Турска је прихватила и у договорном облику потврдила „*систем кајшиулаџија*“. На државно-правном плану овај систем је бар формално накрњивао државни суверенитет Турске; у економском погледу, овај систем је значајно практично укинуће заштитних царина, јер су се ове свеле на симболичне проценте, те се је омогућио слободан прилив робе произведене модерним средствима производње на турско тржиште. Овај међународни акт је одредио у великој мери даље кретање и судбину турске економије.

На тржишту велике турске монархије сада су се сучељавали производи високоразвијених капиталистичких земаља и робе коју је производило примитивно занатство и индустрија у зачетку. Закон вредности одлучио је судбину слабијег робног произвођача; македонско занатство, основа непољопривредне производње, претрпело је тешке ударе; почеци индустрије били су буквално уништени. Охрид, Велес, Прилеп, Ђевђелија, Костур, Неврокоп, Штип, Серез давали су призор беде.

5. За развој индустрије потребна је помоћ државе, интервенција силе државе. На тај начин је првобитна акумулација као сила државе значила бабицу за стварање новог система који се изграђивао у капиталистичким земљама западне Европе. У Турској је било насиља на претек, али је оно имало супротан правац од онога на Западу какав нам је Маркс описао: практично укидање увозних царина (уместо заштитних царина). увођење извозних царина (уместо премија за извоз),

порези који су превазилазили снагу индустрије у рађању, све то заједно говори о погрешној економској политици цариградске владе. Сила је била саставни део турског живота, али она се није јављала као „бабица” новог система, него као фактор уништења нових прогресивних тенденција друштвеног економског развика.¹⁴⁴⁾

6. Промене које су довеле до новог размештаја жаришта капиталистичког преображаја означавају и измену у националном саставу, индустријалаца.

Овај национални састав индустријске буржуазије у Македонији мењао се је по фазама развика. Док је до 1865—1875 године индустријска иницијатива била везана за градове у унутрашњости Македоније (Охрид, Костур, Велес, Штип, Ђевђелија, Неврокоп), индустријалци су били Македонци, изашли из унутрашње трговине или занатства, везани за економику саме земље; поред њих било је и нешто Цинцара који су претстављали иманентни део привредног организма. У другом периоду се више не јављају Македонци, него солунски Јевреји, Грци, од којих су први везани за страни капитал, а други нису повезани ни пореклом ни пословним везама за економику Македоније; овај капитал је долазио споља и користио сировине Македоније и тржиште у обиму у којем су били дати, неразвијајући ни једно ни друго.

Кад већ говоримо о националном саставу индустријске буржуазије, вредно је помена да се Турци не налазе на листи индустријалаца, иако су као претставници земљишног велепоседа претстављали богатији слој ондашњег друштва и владајућу нацију у држави. Покушаји да се турски феудалци преобразе у модерне индустријалце и капиталистичке експлоататоре рудника, нису успели како нам показују примери из поречких рудника железa и битолског парног млинарства.

7. ЕКОНОМСКЕ ВЕЗЕ СА ИНОСТРАНСТВОМ

А. ДО КРИМСКОГ РАТА

Трговинске везе Македоније са другим покрајинама у Турској и са иностранством постоје и у вековима који су претходили XIX столећу које је предмет нашег испитивања. Још у XIII веку Битољ тргује са Венецијом и Дуброваником, увози одатле текстилну робу, а извози вуну, сирове коже, восак итд.¹⁴⁵⁾ Снегаров пише да су Лајпцишки сајам посетила у 1743 години пет трговаца из Македоније, 1752 дванаест трговаца, 1774 године тридесет и четири трговца из Македоније¹⁴⁶⁾ итд. Исти аутор наводи да је главни предмет извоза из Македоније био

¹⁴⁴⁾ У овом погледу битолска фабрика сукна претставља изузетак, јер је и државна интервенција омогућила живот ове фабрике, а да није изменила општу слику привредног незатка ове области.

¹⁴⁵⁾ Д-р Т. Робев: Битољ, Луч бр. 2—3, 1937 г., Скопје, стр. 51,

памук и памучна преџа. Половином XIX века из Сереске области извезено је око 25.000 твара памука за Аустрију и Француску, што претставља знатну количину (око 2,5 милиона килограма). У првој половини XIX века крзнарска производња се је знатно развила у Костуру, Сатишту и Охриду и у вези с њом порастао је овоз сирових кожа из Русије (преко Лајпцига), као и извоз прерађених кожа у Немачку, Аустроугарску и Италију. Већ је споменуто да је у Велесу у првој половини XIX века прерађивано око 400.000 козјих кожа годишње у жути сахтијан који је извожен у Аустроугарску и Немачку.¹⁴⁷⁾

Ами Буе пише да су се у овом периоду огромне количине памука из Јужне Тракије, Македоније и Тесалије извезиле у Аустрију и Енглеску, док су се коже домаћих животиња и дивљачи из Македоније и Босне извезиле у Аустрију. Део ових кожа иде у Анкону, а у Аустрију одлази и прерађена кожа као сахтијан. Остали артикли су вунено предиво, дуван, маслиново уље, восак, мед, ораси, лешњаци, катран, биљка за бојење — ализалин.¹⁴⁸⁾ Хан, који је обишао Македонију непосредно после Кримског рата, пише да су у вези са овим ратом извезене велике количине жита из Овчег Поља, Куманова, Скопског поља.¹⁴⁹⁾ Још око 1856 године везе македонских градова са државама централне и западне Европе су директне, а не одржавају се преко Солуна, како је то био случај касније. И поред близине Солуна, који је богат енглеском вуном и гвожђаријом, саопштава Хан, Велес одржава везе са Бечом и увози сукно и помодне артикле.¹⁵⁰⁾ У Прилепу је у ово време (око 1856 године) јако развијена производња лоја који се извози у Цариград, а продаје се и у Битољу, Солуну и Скопљу.¹⁵¹⁾

К'нчев¹⁵²⁾ саопштава да је из Скопља извожена полупрерађена кожа у Беч, поред тога одржаване су тесне економске везе са Сарајевом и другим градовима Босне где се извозила свила, памук и памучне израђевине, пиринач, поврће, а увозила се гвожђарија; затим са Косовом и Метохијом, Србијом (извоз вина), Бугарском, Хаши-Васиелвић¹⁵³⁾ прецизира листу извоза за Босну око 1857 године која обухвата: дуван кочански пиринач, свилу, памук, сахтијан, уље, бамбу; листа увоза обухвата плоче (поткове), клинце, сађаке, раонице, таве итд.

¹⁴⁶⁾ И. Снегаровъ: Рецензия на Величко Йордановъ, Македонски прегледъ, XI 3—4, София, 1940, стр. 223.

¹⁴⁷⁾ К.: Сегашното и недавното минъло на град Велесъ, Периодическо списание, XXXIX, 1892, Срѣдецъ, стр. 356.

¹⁴⁸⁾ Ami Boue: La Turquie d'Europe, Paris, 1840, str. 161—164.

¹⁴⁹⁾ Hahn: „Reise von Belgrade nach Salonique, Wien, 1866, str. 169—170.

Хан пише: „Око 1856 године за време Кримског рата цена жита је порасла, па су из Скопља, особито из Велеса, на сплавовима низ Вардар извезене велике количине жита. Међутим после заклучења мира цена је пала, га је и овај извоз опао, стр. 169—170.

¹⁵⁰⁾ Hahn: Reise von Belg ade nach Salonique, Wien, 1866, st. 169—170.

¹⁵¹⁾ Хан пише да у Прилепу постоје „осам радионица за лој које годишње употребљавају око 30.000 оваца и кожа, месо прерађују, те производе око 1000 тона лоја (= 100.000 килограма) које извозе у Цариград, Солун, Скопље и Битољ. ”Ибид, стр. 180.

¹⁵²⁾ К'нчевъ: градъ Скопие, Периодическо списание, кн. 45—56, София, 1899, стр. 29.

Владика Натанаил такође спомиње неке чињенице које говоре у прилог економских веза са спољним светом у првој половини XIX века: „У 1834 години, пише он велешки трговци враћали су се са сајма у Узунцову”¹⁵⁴) и даље: „У Бечу сам се упознао (у 1852 годин) са бугарским трговцима из Бугарске и Македоније који живе стално у Бечу”... „У Пешти срели смо се са македонским Трговцима.”¹⁵⁵)

Пуквил саопштава да су још пре 1825 године постојале привредне везе костурских трговаца са Бечом, Лајпцигом, Дрезденом, чак и Москвом.¹⁵⁶) — Охридски крзнари су такође имали везе са Бечом, Лајпцигом и Дрезденом, трговачка кућа Робеве је још у XVIII веку имала своје претставништво у Лајпцигу, а друга извозничка кућа из истога града Кецкарови, имали су своје претставништво у овом граду још до 70-тих година XIX века.

Француски конзул Божур саопштава да је крајем XVIII и почетком XIX века увоз преко Солуна за Макеонију износио 4.970.670 француских франака, а извоз из Македоније, опет преко Солуна 8.821.320 франака, што заједно даје спољнотрговински промет од 13.691.920 француских франака у оба правца.¹⁵⁷)

Располажемо подацима за три године увоза и извоза који се је пре Кримског рата вршио преко Солуна и дајемо их у следећој табели (у француским францима).

Година	увоз	извоз	укупно
поч. XIX века	4,970.670	8,821.320	13,691.910
1846 године	6,197.485	7,390.279	13,773.764
1847 године	—	12,773.081	—

Кузинери¹⁵⁸) саопштава да је око 1831 године у Немачку извезено око 30.000 бала памука. Као што је било речено само из околине Сереза извозило се у Немачку средином XIX века око 25.000 товара, а из Струмице преко Солуна седам до осам хиљада бала годишње.¹⁵⁹)

¹⁵³) Д-р Јован Хаџи-Васиљевић, гр. Скопље и његова околина, Београд, 1930 г., стр. 116.

¹⁵⁴) Ангел Станковић Натанаил: „Автобиографија” — Сборник за Нар. умотронења, наука и книжнина, XXV, 1909, Софија, стр. 7.

¹⁵⁵) Ибид, стр. 33.

¹⁵⁶) Rouqueville: Voyage en Grece, Paris, 1825. Он пише: „Неофит, костурски архиепископ ми је указао гостољубље, примио је поподне у посету све градске прваке и упознао ме с њима. То су били, као и у великим градовима Румелије, богати трговци који имају трговачке куће у Бечу, Лајпцигу, Дрездену и Москви. Неки су говорили немачки, други бугарски, а неки су говорили италијански и скоро сви су знали до високог степена савршенства грчки књижевни језик који је основа народног образовања у Грчкој”. Цитирано према К. Н.: Јужна Македонија, Пер. списание, XXV—XXVI, Средец, 1888, стр. 7.

¹⁵⁷) Beaujour: „Tableau de commerce de la Grece, Paris, 1800, kn. I, str. 163.

¹⁵⁸) Cousinery: Voyage dans la Macedoine, Paris 1832, I, str. 164.

¹⁵⁹) Ибид

За период времена који завршава са договором закљученим после Кримског рата, подаци о економским везама Македоније са страним светом су врло оскудни. Ипак, на основу тих података може да се дође до следећих закључака:

1. У овом периоду за извоз и увоз коришћени су великим делом сувоземни путеви преко којих се је Македонија привредно повезивала са другим турским провинцијама (Босна, Космет, неослобођени део Србије, Бугарска), као и са другим државама (Мађарска, Аустрија, Немачка, Италија). Тек касније, углавном у другој половини XIX века Солун постаје главни и скоро искључиви увозни и извозни центар Македоније. Ова географска померања у правцима извоза и увоза везана су за корените промене у развоју македонске привреде, која су се са своје стране одразиле и на особити распоред друштвених слојева.

2. Иако је извоз био углавном аграрно-сировинског карактера, између извезених артикала знатно место су заузимали производи првих мануфактура, и већих занатских радионица. То су били пре свега прерађена крзна, саhtiјан, свила, лој, чарапе, ћилимови и др., а потицали су од првих производних јединица капиталистичког типа у Велесу,, Прилепу, Охриду, Скопљу, Ђевђелији, Костуру, Сатишту итд.

3. Први извозници и увозници занатских односно мануфактурних производа били су капиталисти македонског порекла, јер су они били и оснивачи првих мануфактура. Међу извозницима пољопривредних вишкова видимо, међутим, у занатлијем броју и Јевреје, грцизиране Цинцаре (у јужној Македонији) и Грке.

Ово је период када се економика Турске још више потчињава развојеним капиталистичким државама Европе и када постепено настају први аутохтони елементи једног закаснелог капитализма.

Слика се у другој половини 19 века битно мења:

— Правци извоза и увоза окрећу се све више према Солуну који заједно са Кавалом добија предоминантан значај у спољнотрговинским везама Македоније.

— На извозној листи скоро се сасвим бришу артикли више обраде, дакле мануфактурни и занатски производи. Извозне листе су састављене готово искључиво из аграрних сировина.

— Спољну трговину скоро потпуно преузимају солунски Јевреји, док је малом броју трговаца македонског порекла остала незнатна улога посредника.

Б. ПОСЛЕ КРИМСКОГ РАТА

Привредни положај Македоније у односу на инострани капитал у великој мери се је изменио после потписаних капитулација, а особито после изградње железничких пруга које су троструко повезале територију Македоније за Солун. Систем капитулација и изградња пруга су

два доминантна политичко-економска догађаја који су дали нов правац развоју привреде изазвали дубоке промене у распореду класа и утицали битно на даљи национални, културни и политички развојак Македоније.

Промене настале у другој половини 19 века могу се резимирати у следећем:

1. Македонија је била јаче увучена у сферу привредних интереса западно-европског капитала. То се види из знатног пораста извоза и увоза преко Солуна. Према извештајима француских конзула у Солуну, спољна трговина Македоније преко Солуна кретала се на следећи начин у четири сукцесивна петогодишња периода (у милионима француских франака).

Година	Увоз	Извоз	Укупно
1864—68	96,93 (19,38)	171,10 (34,22)	268,03 (53,60)
1869—78	128,03 (25,60)	127,54 (25,51)	255,57 (51,11)
1874—78	179,74 (35,95)	179,75 (35,95)	355,49 (71,09)
1879—84	254,3 (33,34)*	171,16 (31,61)	325,49 (64,95) ¹⁶⁰⁾

За 20 година увоз се повећао за 58%, а ако се узме петнаесто-годишњи период онда се увоз повећао за 85%. Извоз је остао углавном неизмењен из два разлога: прво, јер се привреда није развијала, него се је налазила у стагнацији; друго, јер су цене пољопривредних производа имале тенденцију да падају. Укупна размена са иностранством је знатно порасла, и то између првог и трећег петогодишња за 33%, а између првог и четвртог за 20%.

Ако ове бројеве из друге половине XIX века упоредимо са подацима о увозу и извозу из прве половине XIX века које нам даје Божур, и други француски конзули у Солуну, одна ћемо видети да је размена Македоније са иностранством знатно повећана. Ево како на основу конзулских извештаја изгледа вредност извоза, односно увоза преко Солуна:

Година	Увоз	Извоз	Укупно
Почетак XIX века	4,97	8,82	13,69
у 1846 години	6,20	7,40	13,77
у 1847 години		12,77 ¹⁶¹⁾ **	

Ако за основу увозно-извозног волумена узмемо почетак XIX века, или 1846 годину, онда се је у периоду 1879—1884 обем спољне трговине повећао за 4,7 пута, а у периоду 1874—78 године, 5,1 пута.

¹⁶⁰⁾ Узето из: Correspondence commerciale Archives du M. des Affaires Etrangères Salonique, Paris, cahier 24 i 23.

¹⁶¹⁾ Јаранов тврди да је једна трећина извоза имао занатски и мануфактурни карактер али не покрепљују ту тврдњу подацима: Види: „La Macedoine economique, Sofia, 1931, str. 163.

* — Цифре у загради означавају годишње просечне вредности увоза односно извоза.

** у милионима француских франака.

Податке које даје Јаранов за вредност спољно-трговинске размене на почетку XIX века су веће (28 милиона франака), али они говоре да је обим размене порастао за 2,6 пута.

Кармело Мелија даје податке за каснији период, углавном за период 1890 до 1893 године. Према њему *извоз* из Македоније изгледа овако (у милионима француских франака):

Жита	20—25
Дуван	20—25
Опиум	2,48
Махово семе	1,90
Свилене чауре	4,0
Коже	4,0
Остали пољопривредни производи	1,1—1,5
Свега:	55,18—65,59 ¹⁶²⁾

У подацима о извозу није изнесена вредност извезеног памука. Аутор само наглашава да се производња креће између 60 до 80 хиљада бала годишње, тј. 3,9 до 5,6 милиона килограма, да се један део извози према западу, други у балканске земље, а трећи прерађује у Солуну. Ако претпоставимо да је извозна квота остала на истој висини као и 1878 године (3,2 милиона франака), онда ће се укупни износ кретати између 56,48 и 66,89 милиона франака.

Последњих десет година XIX века, Македонија се у већој мери претвара у аграрно-сировинску базу Запада. Њена пољопривреда се оријентира на монокултурну производњу, према потребама западног тржишта.

Јаранов¹⁶³⁾ даје податке о увозу и извозу из 1910 г., према подацима енглеског конзулата у Солуну. Ево тих података:

Преко Солуна

Жито, брашно и мекиње	6,345.000
Дуван	8.000.000
Махово семе	1,520.000
Памук и вуна	280.000
Алева паприка	1,500.000
Коже	3.000.000
Јаја	600.000
Свилене чауре	5,500.000
Минерали	28.000
Опиум и друго	2,845.000
Укупно:	30.330.000

¹⁶²⁾ Carmelo Melià: Il commercio e la industria della Macedonia, Roma, 1894. Цитирано из: „Бугарски преглед“, год. II, св. 4—5, Софија, 1895.

¹⁶³⁾ Jaranoff: La Macedoine economique, Sofia, 1931, str. 175.

Преко Кавале

Дуван	.....	36.000.000
Укупно:		66.618.000

Као што се види обим извоза скоро се сасвим поклапа са стањем 17 година раније.

Сви подаци указују на то да је привреда Македоније била увучена у капиталистичко светско тржиште, али не као капиталистички партнер, него као привреда феудалног типа у декомпозицији, у којој су неке привредне гране задржавале натурални карактер, а друге се оријентирале на ситну робну производњу.

Стагнација увоза показује да је привреда у целини била у застоју док се је њена структура прилично мењала, под притиском конкуренције стране индустријске робе и под захтевом извоза, попримајући све више карактер колонијалне области у економском смислу.

2. Спољна трговина Македоније даје нам врло поучне податке о карактеру и структури македонске привреде и њеном односу према западно-европском капиталу.

Узмимо најпре извоз. Према подацима које нам даје Кармело Мелија за период 1890—1893 године и онима које смо изнели у табели на претходној страници, излази да 99% македонског извоза према капиталистичким земљама престављају пољопривредно сточарске сировине. У извозној листи нема нити једног производа вишег степена обраде, дакле производа занатске или мануфактурне производње. Извоз има карактер типичног извоза једне колоније. Европски капиталиста је увукао Македонију и Турску у своју тржишну орбиту на бази *особише шери-џоријалне њоделе рада*. претварајући ово подручје у аграрно сировинску област за индустријски развијену западну и централну Европу. У вези са овим видом поделе рада Маркс је писао: „Ствара се нова интернационална подела рада која одговара новим седиштима машинске индустрије и која један део земљишне кугле претвара у првенствено подручје пољопривредне производње, а други у првенствено индустријско поље.¹⁶⁴⁾

Ако наше закључке проверимо на подацима које даје Енглески конзул у Солуну за период 20 година касније, тј. за 1910 годину видећемо да је структура извоза скоро непромењена. „Ново“ је у тој листи што се јавља алева паприка као роба нешто вишег степена обраде у износу од 1.500.000 франака, што претставља тек 2,2% укупног извоза. У току 15 до 20 година колонијални положај Македоније се је учврстио.

* Овде не узимамо извоз из Македоније у Цариград 20.000.000 франака, у Албанију 7.705.000 франака, на Косово 5.000.000 франака, што укупно даје суму од 105.000.000 франака.

¹⁶⁴⁾ Карл Маркс: Капитал, Том I, глава 13, тачка 7, Београд 1947 год., стр. 366 и 367.

Укључивање Македоније у светско капиталистичко тржиште разарало је стару, наслеђену привредну и социјалну структуру, али није, у замену, довело до убрзања капиталистичког развитака у њој. Капитал који је био пласиран у извозу није мењао ништа битно у начину производње пољопривреде, није уводио агротехничка побољшања и није значајно примену науке у овој сфери капиталистичке производње. Нови капиталистички начин експлоатације није ништа битно мењао у затеченом начину производње. Једина промена односила се је на измену структуре производње у правцу потреба извоза; већа, скоро монокултурна оријентација на производњу аграрних сировина јужних области Македоније — дуван, памук, свилена чауре, опиум. „Велики сувишак производа писао је Маркс о земљама овог типа, не долази из плодности њихове земље, нити од плодности њиховог рада, него од једностраног облика њиховог рада“¹⁶⁵.)

Свуда где је требало нешто инвестирати, одустајало се од извоза. Чак и рудна богатства нису коришћена ни приближно према утврђеним количинама због тога што су биле потребне извесне инвестиције ради проширења обима производње. „Први извоз руда из Македоније почиње тек од 1891 године“, пише Кармело Мелија у својој већ цитираној књизи. У овом погледу Македонија се је налазила у горем положају од колоније. Будући да су се колонијалне државе осећале сигурне у својим колонијама, оне су могле да инвестирају у екстрактивну индустрију и тако повећавају у извесном размеру запосленост. У Турској те сигурности није било, она је била изложена експлоатацији више држава, налазила се у сталном опадању, јер се сваких 20 до 30 година откидао по неки део њене територије. Последња трећина XIX века почела је агонијом која је, међутим, трајала око 40 година. Ово је био још један разлог да се не иде ни на какве дугорочне инвестиције, осим у железничких пругама.

Погледајмо сада структуру увоза. Према извештајима аустријских конзула у Солуну у току 1882 године била је истоварена у Солунском пристаништу следећи роба (у тонама).¹⁶⁶

Шећер	4.715,4	Прерађене коже	206,5
Хартија	440,3	Јестива уља	380,1
Производи од коже	241,3	Пиринач	3.108,0
Памучна роба	2.230,5	Бижутерија	1,6
Вунена роба	252,1	Хемикалије	45,7
Стакло и стаклар.	272,2	Пиво	3.682,0
Гвожђарија	684,1	Суво грожђе	15,0
Челик	211,8	Сода	273,8
Ист. галант.	177,5	Олово за цинк	114,3
Сукно (чоја)	75,6	Плех	68
Шибице	5635	Ајвар	36,2

¹⁶⁵) К. Маркс: Капитал, том III, Београд, 1948, стр. 583.

¹⁶⁶) Nachrichten über Industrie Handel und Verkehr, Band XXV, 1883, Wien, str. 244—245.

Шпиритус	556,9	Прозор. стакла	62,6
Рум	289,1	Воће	93,2
Брашно	569,7	Зарива	97,2
Кафа	569,7		

Укупно: 18.592,2 тона.

За 1910 годину имамо комплетну листу увоза изражену у милионима француских франака.¹⁶⁷⁾

Метали	3,88
Машине и делове машине	2,20
Кинкалерија	3,70
Часовници и накити	2,00
Текстил и текст. израђевине	40,30
Коже и кожне производе	4,80
Стакларија	1,00
Производи од хартија	1,00
Грађевинско дрво	3,40
Намештај	0,90
Сирови мермер	0,06
Камени угаљ	1,20
Шибице	0,30
Петролеум и течна горива	3,00
Сапуни	0,90
Свеће	0,12
Пиво	0,10
Алкохол и алкохолни произв.	1,12
Пшеница	3,20
Брашно	7,40
Пиринач	2,40
Маслине и уље	3,00
Кафа	1,90
Шећер	5,40

Укупно: 105,00

Бјанкони даје сличну листу увозних артикала за један ранији период (око 1888)¹⁶⁸⁾.

На основу ових увозних листа могу се направити одређени закључци о економици Македоније у другој половини XIX века:

¹⁶⁷⁾ Jaranoff: La Macedoine economique, Sofia 1931, стр. 175.

¹⁷⁸⁾ Bianconi: Cartes commerciales de la Turquie d'Europe стр. 14 и 15: — Споменућемо само неке артикле извоза које Бјанкони спомиње: индијанер, крегон, пајага, газа за зарове, јашмаке итд.; тканине за мушка одела, свилени и памучни конци, тоалетни и пераћи сапун, гајтан, фесови, штављене коже, бразлетне, медаљони, прстење, црквени украси, дугмад, игле, чиоде, свеће, петролејске лампе, фитиљи, хартија, мастило, оловке, пера; олуке, ексере, боје и лакове; стакла, чаше, флаше; ручни сатови; кафа, шећер, револвери, ловачке пушке; марамиче и готове мушке кошуље, говездени кревети, памучни прекривачи итд.

а) Пада у очи да је увоз челика (211,8 тона) незнатан; безначајан је и увоз машина и машинских делова; то се исто односи на камени угаљ. *Описујемо челика, машина и уља* у увозној листи говори о отсуству модерне фабричке производње, о непостојању индустрије у правом смислу речи. С друге стране незнатне количине увезеног гвожђа и челика говори о веома ниском нивоу и саме занатске и пољопривредне технике.

б) Увоз се је знатним делом састојао из финалних производа одређених за личну *пошрошњу*. Највеће ставке у увозној листи били су предмети личних потреба *уској шурској феудалној слоја* и војно-административне бирократије, концентrirане у већим градовима Македоније, особито у Солуну. Увозна листа је изражавала потрошни карактер владајућег друштва састављеног од бегова, спахија и високе турске бирократије, која се налазила изван привредног процеса таквог какав је постојао и живела од ренте и корупције.

в) Овакав карактер увоза није стимулирао производну потрошњу те није ни могао бити фактор развитка производних снага друштва.

г) Сасвим је другачији био састав увозних *артикала одређених за пошрошњу широких рандих маса* у граду (пре свега занатлија) и у селу. Овај део увоза је био предодређен за задовољавање врло ограничених потреба радних маса, јер су се ове потребе одређивале ниском куповном способношћу. Иако је тешко провести стриктно овакву селекцију двеју врста увозних продуката, може нам нешто о томе рећи структура утоварене робе у Солуну и послате железницом према Битољу. У години 1884 послате су из Солуна према Битољу следеће количине робе (у тонама).¹⁶⁹⁾

Врста робе	1884 г.
Со	1955
Петролеум	1304
Текстил	214
Железо	861
Сирови памук	785
Пиринач	624
Камени угаљ	123
Алкохол	—
Грађевински материјал	—
Шећер	—

Овде су унете главне ставке допремљене робе из Солуна, дакле из увоза. Као што се види увоз за широку потрошњу своди се на *задовољавање елементарних потреба*: со, петролеум (углавном за градове), сирови памук за домаћу прераду, пиринач, врло мало угља и железа. Оваква структура увоза изражава природни карактер привреде у којој се потребе задовољавају из сопственог газдинства, а ограничене су на

¹⁶⁹⁾ Nachrichten über Industrie, Nandel und V., Band XXV. str. 244—245.

голо одржавање живота, те се крећу по линији физиолошке обнове радне снаге. Међутим расположива средства за живот спуштају се често испод те линије, што показује слаби природни прираст становништва.

3. Карактер македонске привреде у другој половини XIX века може се оценити и из количина увезене и извезене робе изражених у тежинским показатељима. Према извештајима аустриског конзула у Солуну у 1882 години¹⁷⁰⁾, тај однос је изгледао овако:

Истоварена роба у Солунском пристаништу 18,592,6 тона	Утоварена роба у Солунском пристаништу 63.071,2 тона
---	--

Количина утоварене робе према истовареној односи се као 3,4 према 1.

Три деценије касније имамо следеће односе:

Година	Увоз у тонама	Извоз у тонама
1910	923.070	124.929 ¹⁷¹⁾
1911	341.138	81.392 ¹⁷²⁾

Однос увоза према извозу у 1910 години изразио се је као 2,6 према 1, а у 1911 години као 4,1 према 1. Однос је задржао исти основни карактер и поред промена које је извоз трпео због неродних година или због драстичног пада цена пољопривредних производа.

Овај однос карактеризира „нееквивалентност” размене са иностранством која се је изражавала у томе да су робе нижег степена обраде размењивале за робу високе обраде, тј. да се више рада размењивало за мање рада.

Осим ове нееквивалентне размене у спољној трговини, постојала је још једна нееквивалентна размена у односу између произвођача сељака и купаца извозних вишкова. Бјанкони изражава прилично тачно ову нееквивалентну размену у унутрашњем промету: Јевреји „користе неразумевале сељака у трговачким пословима, купују њихове производе по ниским ценама, превозе их у велике центре, а затим их продају европским трговцима који живе у Европи, са одређеним профитом, профитом који варира између 50% и 100%¹⁷²⁾ И даље: „јагњећа кожа са вуном купује се за четири пијастра код једнога, за осам пијастри код другога. Степен незнања људи или њихове веће или мање хитне потребе утичу на колебање цена.¹⁷³⁾

¹⁷⁰⁾ Nachrichten. . . str. 244—245.

¹⁷¹⁾ Ибид

¹⁷²⁾ Bianconi: Cartes commerciales — Turquie d'Europe, Paris, 1888, str. 11.

¹⁷³⁾ Ибид, стр. 13.

Тако је дакле, укључена у светско капиталистичко тржиште, Македонија била увучена у двоструки систем нееквивалентне размене. Један је потицао из размене сировина са финалним производима високе обраде, и од ове размене трпела је национална привреда у целини; други је потицао из нееквивалентне размене са пољопривредним произвођачима који су давали своје производе испод вредности било због привредног незнања које се увек јавља када се једна привреда натуралног типа постепено оријентира на тржиште, било због монопола извозних предузећа, јер је конкуренција била елиминирана. Трећи вид штете потицао је из типа увезене робе која је имала искључиво карактер личне потрошње у луксузној роби за богате слојеве паразитске класе, или за задовољавање егзистенцијалних потреба маса (со, петролеј); увоз није био намењен производним потребама, па је и у том смислу значајно отицање вредности из привреде без одговарајуће економски корисне компензације.

4. Следеће питање које је од интереса за нашу студију јесте „национално“ порекло капитала који је био пласиран у спољној трговини.

Дуван су могли да извозе само већи капиталисти, јер су се морали платити предујмови произвођачима и чекати скоро једну годину док се заврши процес ферментације и док дуван постане погодан за извоз. Оваквих капиталиста међу Македонцима није било. Две трећине дувана извозиле су фирма Алатини, Мапарска кућа Херцог и компанија и Отоманска режија. Остатак од једне трећине отпадао је на мање извознике, међу којима није било Македонаца. На тај начин македонски капиталисти били су искључени и из извоза овог артикла који је претстављао 33% укупног извоза из ове земље.

Другу трећину извоза претстављала су жита. Жито су куповали агенти куће Алатини и отпремали у Солун, а одатле у место намене. Фирма Алатини је имала и у извозу жита скоро монополски положај. Она је била главни извозник опиума, свилених чаура, цереалија свих врста, делимично сирових кожа.

Ако узмемо у обзир извоз дувана, житарица, опиума и свилених чаура, видећемо да су 86% извозне трговине вршиле неколико фирми, углавном кућа Алатини¹⁷⁴). Учешће македонских капиталиста било је безначајно у овој привредној сфери где је била потребна већа концентрација и централизација капитала. То је, дакле још једна област капиталистичке делатности у којој „национални“ капитал није значајно ништа. Интересантна је чињеница да се је оно што би се могло назвати индустријом и први почеци модерног рударства у Македонији, подигнут већим делом од истих фирми, које су доминирале у спољној трговини. Разлог је сасвим једноставан: и модерна индустрија и савремено рударство и спољна трговина траже веће нагомилавање и централизацију капитала. Отсуство модерног кредитног система држало је мале капи-

¹⁷⁴) Carmelo Melia. . . Il comercio e la industria, str. 96. Он пише: „Друга везаност капитала. . . велики трошкови трговине, ризик. . . су разлози да се ова трговина налази у рукама малог броја и јаким фирми.“

талисте изван ових сфера капиталистичке акумулације. Сазнавање овог процеса може да нас приближи тачнијој оцени о степену формирања и економској снази македонске буржуазије и да помогне бољем разумевању њене друштвене улоге и политичке оријентације, иако ова економска компонента не може да објасни све у погледу места, улоге, менталитета и политичког понашања ове класе.

5. Треба сада размотрити систем увлачења македонске привреде у светско тржиште. Продор капитала колонијалног типа и отицање сировина вршио се је преко Солуна који се претворио у неку врсту пупчане врвце којом се је хранила индустрија капиталистичких држава сировинама и кроз коју су улазили елементи разарања традиционалне привреде увозом робног капитала.

а) И у првој половини XIX века Солун је био повезан сувоземним путевима који су у облику лепезе обухватили целу Македонију и ишли и даље од ње. Једна груба шема путева који су конвергирали према Солуну изгледала би овако:

I. Солун — Енице Вардар — Воден — Битољ — Охрид — Драч — Дебар—Скадар;

II. Солун—Скопје—Косовска Митровица—Санцак;

III. Солун—Скопље—Београд—Аустрија;

IV. Солун—Градско—Крива Паланка—Кустендил—Софија—Румунија.

V. Солун—Серез—Ксанти—Деддеагач—Једрене—Цариград.*)

То су били примитивни путеви погодни за коњске и воловске запреге које су делимично користили каравани натоварени робом, уз пратњу наоружаних албанских пратиоца. Ова мрежа путева, међутим, није могла да доведе до преврата у размештају привредне активности: зато су била потребна модерна саобраћајна средства.

б) Модерна саобраћајна средства изградила су се у другој половини XIX века. 1873 године била је завршена железничка пруга Скопље—Солун у дужини од 243 километара; године 1874 ова је пруга продужена до Косовске Митровице, тј. изграђено је још 119 километара; године 1888 изграђена је пруга Скопље—Врање, те је линија Солун—Скопље—Београд сасвим успостављена. У 1894 години изграђена је пруга Солун—Битољ; а у току 1893 до 1896 године Солун—Дедеагач—Цариград. На тај начин је у последњим деценијама XIX века изграђено у европском делу Турске 1922 километара железничких пруга, од чега је око 700 километара отпадало на Македонију. Тако је Македонија постала провинција Турске са најгушћом мрежом железничких линија, а Солун, у саобраћајном погледу, најбоље повезан град на Балкану. Железничке линије кроз Мекедонију поклапале су се са главним сувоземним линијама, а Солун и преко њега светско тржиште, се је још чвршће повезао са сировинском основом, и постојећим тржиштима у Македонији и на Балкану.

* Види приложену карту путева

в) Потпуну слику привредног саобраћајног повезивања Солуна са македонским залеђем добићемо ако размотримо поморске линије Солуна са осталим светом. Од 12 парабродских друштава која су обављала саобраћај између Солуна и осталих земаља у свету, једанаест их је успостављено у другој половини XIX века, а највећи део од њих после изградње железничких линија. Саобраћај између Солуна и осталих делова света одржавала су два француска парабродска друштва, два турска и по једно италијанско, енглеско, руско, данско, немачко, холандско и грчко паробродско друштво.

Према Карло Мелија тонажа бродова приспелих у Солуноско пристаниште кретало се на следећи начин (у заокруженим цифрама)

Године	Тоне	Године	Тоне
1884	574.000	1889	726.000
1885	582.000	1890	812.000
1886	725.000	1891	871.000
1887	632.000	1892	843.000
1888	733.000	1893	715.000

Ако не узмемо у обзир 1893 годину када је у Турској харала колера и карантина смањила саобраћај онда је пораст тонаже у току 9 година износио више од 64%.

Железничке везе према Македонији и морске везе према иностранству укључили су Македонију у светско тржиште. Солун је израстао као велико стовариште, као транзитни центар, као место одакле су се одлевале сировине према иностранству и као отвор кроз који је продирао капитал у свом робном облику. Солун се је развијао не као индустријски центар, него као извозно-увозно пристаниште, није преносио у унутрашњост земље капиталистички начин производње, него је једну економику која се налазила на почетку пута капиталистичког развитка нагло деградирала на колонију у оквиру једне земље која је само „de jure“ била независна са одређеним ограничењима.

6. Закључи у вези са економским односима Македоније са иностранством.

а. У првој половини XIX века, привредне везе са иностранством биле су успостављене једновремено на бази пољопривредне и занатско-мануфактурне производње. Може се рећи да су ове везе стимулирале економски развитак.

б. Усвајањем система капитулације и саобраћајно повезивање Македоније са Солуном довело је до пропадања првих облика капиталистичког начина производње, до разарања занатства и до потчињавања дела пољопривреде потребама капиталистичког тржишта.

в. Македонија се претвара у аграрно-сировинско подручје, њена се пољопривредна производња оријентира на монокултуру у вези са потребама светског тржишта за овима. На тај начин у току две деценије изграђује се колонијална структура привреде.

г. Капитал који се јавио у Македонији није имао инвестициони карактер, него робни облик. Због тога развијање занатства није било праћено изградњом индустријских објеката. Процес разарања старих облика привређивања није био праћен изградњом модерних форми производње. На тај начин читав друштвено-економски систем је био гурнут у правцу опште декомпозиције и деградације економије на привреду колонијалног типа.

д. Структура извоза исцрпљивала је земљу, а структура увоза је обезбеђивала луксузне потрошачке потребе богатог слоја друштва и егзистенцијалне потрошне потребе радног становништва. Средства рада, сировине, полупрерађевине не постоје на листи увоза. Спољна трговина није била фактор развитка производних снага друштва.

ѓ. У увозно-извозној трговини био се нагомилао знатан капитал и његови носиоци били су јеврејски капиталисти. Ова сфера стварања профита и капитала није била приступачна македонским капиталистима, пре свега због незнатног обима њиховог капитала. Извесно учешће солунских трговаца македонског порекла у извозу (Фукара — за извоз коже, браћа Весови за извоз извесних количина жита итд.) не мења ову слику.

е. На тај начин ова сфера гомилања знатних маса капитала (на бази нееквивалентних размена са пољопривредним произвођачима) није могла да послужи у знатнијој мери изградњи индустрије у унутрашњости Македоније, чиме би једино могао почети прави индустријски развитак. Део капитала солунских извозника јеврејског порекла послужио је за почетну изградњу индустрије само у Солуну.

8. ПОЧЕТЦИ НАЈАМНИХ ОДНОСА И УСЛОВИ ЖИВОТА РАДНИКА

Ми смо већ изнели степен развитка индустрије. При томе смо утврдили премештање центара индустријске активности из централног подручја Македоније према њеној јужној периферији. Штип, Велес, Охрид, Неврокоп забележили су прве индустријске зачетке, да би се они доцније затворили и развили у Солуну, Негушу, Серезу, Битољу и Водену.

Следећа констатација коју треба учинити је та да су радници били скоро искључиво Македонци и то у Солуну, Негушу, Серезу, Водену итд., док су индустријалци били углавном немакедонског порекла. У Солуну где је градско становништво у већини било јеврејско, раднички део је био већином македонски, што је сасвим разумљиво ако се има у виду хомогена македонска сеоска околина Солуна и јужних градова.

Осим у Солуну, у другим градовима индустријска предузећа су била ситна, углавном мануфактуре, већи део радне снаге састављен од радница (текстилна предузећа, дувански магацини), и од неквалификованих радника (циглане, солане). Да ли је македонско радништво могло код овакве диспресије да се конституира као стабилна класа и да се код њега формира класна свест која би се претворила у један политички фактор? Нестабилност индустријских предузећа, њихов кратак

живот, раштрканост индустријских објеката и њихова незнатна величина нису погодиле оваквом развоју. Уосталом одсуство солидне индустријске основе и конституирање класно-свесне и бројчано јаке радничке класе су инкопатибилне појаве. Или је индустријски развој био у нуклеарној форми и веома спор, а онда не може бити ни речи о стабилној и бројчано јакој радничкој класи, или је радничка класа постала снажан фактор у друштвеној структури, а онда је индустријска буржуазија доминантна класа у економском смислу т.ј. друштво има неоспоран капиталистички карактер.

Да би се оценио економски положај радничке класе недостају било какви статистички подаци, а узредно казивање путописаца због њихове фрагментарности и због одсуства научних метода истраживања тек посредно могу помоћи да се добије нека слика радних односа.

Један испрекидан преглед и механички повезане изјаве, кроз 80 година историјског развоја изгледао би овако:

У 1836 години — надница рудара код Кратова износи 2 гроша и 1 торба угљена¹⁷⁵.)

Пре 1856 године, тј. пре Кирмског рата, надница крзнарских шегрта у Охриду износила је: 1,5—2 гроша, понекада још сувога хлеба и лука за доручак; надница мајстора могла је достићи и 15 гроша.¹⁷⁶)

1863 године, надница крзнарских мајстора зимских месеци износила је 4—5 гроша¹⁷⁷.)

1868 године радничке наднице у текстилној производњи у Водену износиле су: „40 пара чаршиских или 2 гроша“¹⁷⁸.)

1865 године, наднице у Солуну су биле:¹⁷⁹)

— у радионицама памука 1—2 франка (5—10 гроша)

— у филатурама 1,3 франка (5 гроша)

— у штављаоницама 1,25 франка (7 гроша)

1877 године крзнарски радници у Охриду имали су ове наднице:¹⁸⁰

— мајстор 15—20 гроша

— калфа 5—10 гроша

— шегрт 1,5 гроша

1888 године наднице су према Бјанкони-у¹⁸¹) биле:

а) Зидари и дрводеље: у Солуну лети 3,5 фр. = 17,5 гр. зими 3 фр. = 15 гроша, у Битољу и Велесу 2,5 фр. = 12,5 гр.

б) Неквалификовани радници: у Солуну 1,5—2 фр. = 7,5—10 гр. У унутрашњости 1—1,5 фр. = 5,—7,5 гроша.

¹⁷⁵) Ami Voue: La Turquie d'Europe, Paris, 1940 str. 61.

¹⁷⁶) Иванъ Снегаровъ: Градъ Охридъ, — Македонски прегледъ, год. IV, књ. 2, Софија, 1928 V стр. 86.

¹⁷⁷) Ибид

¹⁷⁸) С. Мијатовић: Град Воден, Братство, XVIII, стр. 71.

¹⁷⁹) Correspondences commerciales, Salonique, arch, du M. des Affaires Etrangeres, 25 str. 214.

¹⁸⁰) Ив. Снегаровъ: оп. цит. страница 86.

¹⁸¹) Bianconi: Cartes commerciales: Turquie d'Europe, Paris, 1888, str. 16.

в) Копачи 1,30—1,60 фр. (= 6,5—8 гроша)
1894 године у текстилној фабрици у Дихову (код Битоља) најмнине су изгледале овако:¹⁸²⁾

мушкарци 5,8 гроша
жене 3,5=4 гроша

1897 године Хаџи Васиљевић наводи да су у Битољу наднице за шегрте износиле 2 гроша.¹⁸³⁾

1912 године, проф. Миrowsки¹⁸⁴⁾ саопштава следеће величине надница и плата у последњој години Турске владавине у Македонији: Месечна плата учитеља 150—200 гроша или днев. 5—7 гр. Надница радника 4—5 гроша или мање
Берачи опијума 30 гроша.

Да би се оценио прави ниво надница, тј. да би се добила приближна слика о реалној најмнини, потребно је да располажемо ценама основних продуката за оне године за које дајемо номиналне наднице. У недостатку оваквих података навешћемо упоређење цена које даје Јеничарев¹⁸⁵⁾ за два периода у другој половини XIX века:

До 1870 године	После 1870 године
1 ока вино 10 пара	60—80 пара = 1,5—2 гроша
1 ока хлеба 20 пара	40—50 „ = 1—1/4 гроша
1 ока меса 1 грош	2,5—3 гроша

Подаци се односе на Прилеп.

Јанушлиев¹⁸⁶⁾ даје за период око 1900 год. следеће податке о ценама у Дојрану:

хлеб 1 грош
масло 10 гроша
млеко 1 грош
месо 2—3 гроша.

Бјанкони¹⁸⁷⁾ саопштава цену зејтина у Солуну за период 1888 године и каже да је она износила 2—3 гроша.

Из горњих података немогуће је добити јаснију слику услова живота радника. Али је ипак могуће да се добију делимични одговори на нека питања о положају радника.

¹⁸²⁾ Извештај српског конзула у Битољу од 1895, „Српске новине“ бр. 102 од 10 маја 1896 год. Београд.

¹⁸³⁾ Д-р Хаџи Васиљевић, Град Битољ, стр. 55 Бгд. 1911.

¹⁸⁴⁾ Д-р Тодор Миrowsки, Опијумското производство во Македонија, Преглед бр. 2, 1951 г., Скопје.

* Ова последња категорија радника ради само 20 дана, но ока подноси и све ризике невремена који је могу лишити надница.

¹⁸⁵⁾ Эничеревъ, „Въспоменания...“ стр. 27.

¹⁸⁶⁾ Јанушлиевъ: „Доирањ“, София, 1936, стр. 45.

¹⁸⁷⁾ Бјанкони, оп. цит. страна 13.

За оцену положаја радника од посебне важности је *дужина радног дана*. Будући да није постојало никакво законодавство које би штитило раднике, радно време је одређивао власник предузећа. Снегаров пише да је оно трајало „од зоре до мрака”. То се потврђује разликама у најамнини преко зиме и преко лета. Најамнина у зимским месецима била је знатно нижа и понекада се спуштала на половину или трећину оне најамнине која се плаћала у летњим месецима. Тако је у Охриду око 1860—1870 год. мајстор могао да добије до 15 гроша, а преко зиме 4—5 гроша наднице.

Радно време није било законски ограничено, већ природном променом дужине дана, тако да је у летњим месецима дистизало и 16 сати.

Али није само отсуство законски уређених радних односа омогућавало овакву дужину радног дана, него и велика понуда радне снаге код ретких индустријских предузећа. Снегаров наводи да је у Охриду владала стално велика понуда радне снаге.

Због малог броја индустријских предузећа надница радника се је претварала у *надницу породице*, јер се није могло очекивати да се за све, за рад способне, чланове породице најде запослење.

Да би добили слику *реалне најамнине* треба номиналну надницу упоредити са ценом хлеба, јер је то била главна храна. Шећер, петролеј, па и месо нису обично улазили у исхрану радника. Један детаљ који наводи Снегаров, наиме да су шегрти добијали поред 2 гроша, још и доручак који се састојао од сувога хлеба и лука, даје јасну слику исхране и нивоа живота „радних руку”.

Шегрт је са својом надницом до 1870 године могао да купи 2 килограма хлеба, а после 1870 године мање од 1 кг. Ово је упоређење врло непрецизно, јер се служи ценама које су владале у Прилепу, који се сматра једном од житница западне Македоније. У Охриду где је производња жита много слабија цене су биле вероватно више, јер аутархични начин привређивања није омогућивао да се регионалне разлике у ценама изједначе. Али најамнину од 2 гроша за одрасле раднике наводе и други аутори за друге крајеве Македоније (Симић за Кратово, Мијатовић за Воден).

У каснијем периоду — у другој половини XIX века у већини градова најниже наднице, тј. оне за неквалификоване раднике (а који су представљали већину радне снаге), износили су 5 гроша (у Охриду зими 4—5 гроша, у Водену 2 гроша, у Солуну 1865 године 5—7 гроша, а 1888 изван Солуна 5—7,5 гроша, а у Битољу 5 гроша, у 1912 години 4—5 гроша, итд.). Са овом надницом радник је могао да купи према ценама које даје Јеничарев 2—4,5 ока хлеба, за рад у току радног дана који је трајао до 16 сати. Високе наднице које наводи Снегаров за крзнарске радионице у Охриду, или Бјанкони за зидаре и дрводеље у Солуну, односе се на висококвалификоване раднике — мајсторе који су представљали мањину радника и вршили сезонски посао.

Ако се одвојимо од упоређивања између најамнина и цена која су доста непоуздана због несигурности и малобројности података, онда

би било врло корисно да се укаже на констатације Кузинерија¹⁸⁸) из 1831 године да су наднице у рудницима биле тако ниске да је црква морала да скупља прилоге како би помогла породице запослених рудара. Историја се је овог пута поновила на два екстремна краја Европе: у Енглеској је постојала установа „парохиске помоћи“ за запослене, јер најамнина није покривала трошкове егзистенцијалног минимума.

Интересантна је чињеница да су према Јеничереу цене између периода који завршава са 1870 год. и оног који почиње овом годином порасле за 100—150%. Номиналне наднице не показују овај пораст, најчешће су остале непромењене што значи да су се реалне наднице смањиле. Погоршање услова привреде после Кримског и Руско-турских ратова, има своје реперкусије и у области најамнина. Али износ номиналних надница остаје на нивоу од 5 гроша чак и у другој деценији XX века (1912 год.).

Заслужује пажњу и податак о платама учитеља, најбројнијег вида македонске онтелигенције у XIX веку, а у неким подручјима и јединог. Она је била једва нешто већа од најамнине неквалификованог радника. То је још једна индиција која објашњава борбени став учитеља и њихово масовно учешће у национално-ослободилачкој борби.

Напослетку, у прегледу који је обухватио период од 80 година, најамни односи се разликују по друштвеним обележјима. Оне односе које описије Буе нису лишени феудалних елемената, најамни односи у крзнарским радионицама у Охриду уклапају се у мануфактурне и занатске услове производње, док у индустријским предузећима у Солуну имају карактер капиталистичких најамних односа у чистом виду.

Код свих ових разматрања, кад треба оценити друштвене односе у целини, не треба изгубити из вида да су индустријске оазе биле врло ретке на територији Македоније, а да је радничка класа била представљена незнатним процентом у поуплатиној структури.

ОПШТИ ЗАКЉУЧЦИ О ЕКОНОМСКО-СОЦИЈАЛНОЈ СТРУКТУРИ МАКЕДОНСКИХ ГРАДОВА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

Досадашња излагања су показала да је пут изградње македонске буржуазије био веома отежан унутрашњим и спољашним факторима. То се може закључити из следћег:

1. Будући да је процес индустријализације био прекинут, а први почеци индустрије разорене, македонска индустријска буржуазија, једини прогресивни облик буржуазије модерног типа, није се могла изградити.

2. Исто важи и за сферу рударства, у чијим почецима развитка македонска буржуазија није учествовала.

¹⁸⁸) Cousinery: Voyage dans la Macedoine, II, Paris 1831, str. 141.

* Постављање учитеља називало се у црквеним општинама „главување“, као и запошљавање слугу: „агата глави слуги, а селото глави даскал“.

3. Из сфере модерног кредита македонска буржуазија је такође била истиснута, те су праве кредитне установе формиране од страних капитала. Македонској буржуазији је било препуштено ситно масовно лихварење са високом каматном стопом.

4. Из сфере спољне трговине где се је врло брзо и врло лако стварао капитал, домаћа буржуазија је била такође истиснута, јер су за ову делатност биле потребне веће масе капитала, боље пословне везе и већа правна сигурност. Сва три услова поседовали су капиталисти јеврејског порекла у Солуну.

5. Македонска буржуазија је задржала унутрашњу трговину на ситно, нешто агросистичке трговине (неколико богатијих трговачких кућа из Солуна) и извесну посредничку улогу у сфери спољне трговине.

6. Нестабилност индустријских предузећа, њихов кратак живот, раштрканост индустријских објеката и њихова незнатна величина нису погодвали ни конституисању радништва као стабилне класе.

Ово објашњава слабост македонске буржуазије на економском пољу што је изазвало њену несамосталну улогу у процесу националне еманципације и политику сталних политичких колебања између револуционарних маса, страха од дивљачких форми турске политичке власти и аспирација околних балканских буржуазија (бугарске, грчке, српске).

D. Miljovska

ECONOMIC BASES OF THE SOCIAL STRUCTURE OF MACEDONIAN TOWNS IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

(SUMMARY)

In order to establish the changes of the social-economic structure of Macedonian towns in the second half of the 19th century, economic fields such as handicraft, trade, exterior business, usuriousness and industry are analyzed; and on the basis of concrete material, conclusions are drawn for each field separately.

At the end of the work more general conclusions are given about the character of the economic-social changes that the Macedonian towns passed through in the second half of the 19th century.

HANDICRAFT

During the development of handicraft in Macedonia, gradual territorial divisions of work took place; the basis of which were the existing natural conditions. So pottery developed at Veles, Resen, Struga, and Meglen; silk production at Gevgelia and Voden, manufacture of iron on the basis

of iron minerals at Nevrokop, Gorno and Dolno Brodi; manufacture of agricultural tools and household goods made of wood at Skopska Crna Gora; while at Serez, manufacture of cotton, yarn and cloth, etc.

The territorial distribution of good production provoked exchange of goods that was carried out at local, regional, and national fairs. When the system of fairs had been well established, this exchange supported and made secure the existing distribution of work.

After a period of gradual development of handicraft and its sporadic outgrowing into outsets of capitalistic cooperations, there was quick destruction of handicraft production which continued until the fall of the Turkish Empire as a European State. The limitations of the development and the fall of handicraft cannot be precisely determined. The majority of authors point out that the passing from the upward to the downward line of the mentioned development, falls somewhere between 1856 and 1875. There are also differences in opinion among some authors about the causes of the decline of handicraft. The reason for some of them was luxury that became familiar; for others, the change in taste of the customer. Some others consider that the reasons should be looked for in the irresolution, insufficient gratification, and lack of business initiative on the part of the business people; others, in technical progress, such as in railways; while the rest point out that the reason for this was the fatalistic belief that „wealth cannot be kept very long,” that it stops with the first generation, etc. Therefore, what affected most directly the fall of handicraft was: first, the system of capitulations that opened widely the door to foreign goods, and second, building of railway lines that provided material and technical means for this penetration of foreign goods to become efficient.

This destruction of handicraft production brought two very hard social consequences: emigration of the working population from towns and villages on a large scale, and the relative progress of towns in Macedonia was substituted by pauperism which especially grasped the craftsmen. Economic deadness was the first impression of travellers who visit Macedonian towns at the end of the century.

TRADE

The development of trade, which first of all was determined for business with agricultural and handicraft products, can be followed best through the development of fairs which included almost the whole Macedonian territory. They were periodic and thus located so that they made easier the constant circulation of surplus goods. The added map of fairs shows that they were in Western Macedonia; Tetovo, Struga, Kostur, and Mavrovo, correctly arranged in a line which begins from its north-western extreme, Tetovo, to its south-western limit, Mavrovo. Another group of fairs included the central parts of Macedonia; Veles, Prilep, Kavadar, Evidge-Vardar. The fair at Serez was in the center of south-east Macedonia. The fourth group of fairs, located around the Struma and Mesta rivers, Nevrokop, Melink, St. Vrach, Petrich, covered the eastern parts of Macedonia. Three fairs were of general

Macedonian or even Balkan importance, Serez, Prilep, and Struga. The time arrangements were such that they were held in winter, spring, summer and autumn. The fairs in Macedonia sprang up on the basis of territorial distribution of work; they manifested this distribution and made it firm. The fair at Prilep marketed tobacco, leather and cattle as well as copper products and sags. The fair at Serez was, first of all, a fair of cotton, rice, hemp, and products of them. Besides cattle, the fairs in Eastern Macedonia, Nevrokop and others, displayed iron agricultural tools. The fair at Mavrovo was famous for its leather goods, etc., etc. Besides their economic influence, the fairs had another important function. By uniting Macedonia in a unique economic territory, they helped the fore „squad” of the society of those days, tradesmen and richer craftsmen coming from different parts of Macedonia, to join among themselves on the basis of economic interests. Contacts became wider at those fairs because nearly all craftsmen got in touch with the business people from other parts of Macedonia. Out of this economic joining, consciousness about language identity, customs nature, fate and national unity gradually developed. The Macedonian national consciousness was being built.

The disappearance of fairs began in the second half of the 19th century. The two biggest fairs, Prilep and Serez, disappeared in 1875. The others disappeared earlier but after the disappearing of the leading ones. The fairs disappearance was an expression of significant changes in the economic and social life in Macedonia. The traditional territorial distribution of work has now lost all of its importance. Another form of distribution of work has been imposed from outside. Macedonia and the other Turkish provinces became agrarian and raw material regions for the developed West-European countries which had already developed industry. Such a distribution of work was made easier by the Constantinople government that repealed the duties for import of industrial goods. Macedonia was involved in the system of the world market but got the function of producer of raw material. The railways made this distribution of work easier and firmer. Now the economic circulations have changed thoroughly. Handicraft production was diminished because it was replaced by industry while agricultural production was pushed toward Salonica to the degree that buyers of raw material from western and central Europe were interested in it.

USURY

During the 19th century usuriousness developed in Macedonia, effected by the development of good-production and law of a progressive purchase system. The usurer's interest was very high and it often mounted up to 100 per cent and even more. This usury on a smaller scale was very spread and the great majority of merchants and owners of large estates dealt with it as well as exchange-brokers in the bigger towns. Poorer merchants, independent craftsmen and sometimes peasants were forced to borrow money from usurers. Most frequently the high rate of interest resulted in complete ruin of these people. As a rule the piled up money from usury was not used for manu-

facture investments. Thus, the usurer's capital did not serve for development of industry. It did not help in organizing capitalistic agricultural undertakings but was either accumulated as treasure and in that way immobilized or used for buying land or poured out in trade which was ruining business on the basis of inadequate exchange.

It is necessary to point out here that the representatives of usurious money wealth were mostly Jews and Vlass; and in the Southern Macedonian towns, Greeks and Macedonian merchant and owners of large estates only in smaller towns.

INDUSTRY

In the beginning of the 19th century the first forms of industrial development appear and they reach their highest point in the sixties and the seventies of the same century. Several centers of industrial activity came into being. Leather-fur production developed at Ohrid and manufacturing plants were being built with 100 to 150 workers. At the same time goat-skin remaking into „sahtijan“ develops at Veles. Both territories produced for importation to Venice, Germany and Austro-Hungary. Production and manufacture of iron into agricultural tools developed at Nevrokop. It was sold throughout the Balkan peninsula. Silk industry and bigger manufacturing undertakings developed at Gevgelia, Voden, Enidge-Vardar. A bigger textile workshop was built at Stip. This was a good starting basis for quicker industrial development in Macedonia. The capital invested for those undertakings was national, that is, Macedonian capital that sprang up on the basis of the previous handicraft development or accumulation of money in business. In other words, sprang up out of a previous economic activity that was growing larger on handicraft production and getting a new shop: capitalistic undertaking. Therefore, further increase of industrial production and its affirmation and consolidation did not follow. In the period between the Krims and the Russian-Turkish War, a brutal, quick destruction of the industrial outset and the capitalistic forms of production occurred. The economic development went back for 50—60 years but now the general economic development, social and political conditions were quite different from those when the capitalistic development was in its first stages (at the end of the 18th century).

One thing that contributed to the industrial destruction was the high tax which was disposed by the Turkish government upon almost any branch of industry. Land insecurity joined this. It affected industry much more severely than trade because industry requires security and firmness in general conditions of production for a larger period of time. It also requires freedom of the personality and capital. Turkey was not able to secure this in the time of its general fall, especially outside the big centers of Salonica. These unfavorable conditions, therefore, were also acting in the previous period though in a softened way. Because of this a question arises: which are those new, so far non-existing factors that acted so destructively upon the outset of the industrial development, factors which could have taken

another unfavorable, unanticipated direction or other fall. That was the „system of capitulation“ that enabled free influx of goods manufactured by modern devices of production from the European countries on the Turkish market. This system which practically meant repealing of the existing import customs (passed against impartation of goods) favored the stronger and more modern foreign producer over the weaker and still undeveloped industrialist from Macedonia.

These changes led to a new arrangement of focusses of the capitalistic transformation while up till 1865—1875 the industrial initiative was bound to the inside towns and the outskirts of Macedonia, Ohrid, Kostur, Veles, Stip, Gevgelia, Nevrokop, and besides others there were also Macedonian industrialists. In the second period Macedonian industrialists, so to speak, do not appear, but mainly Jews and Greeks from whom the former were bound to foreign capital the latter tied niether by origin nor by commercial relations with the economics of Macedonia. This capital was coming from abroad and it used the Macedonian raw material and market as much as possible but it never helped the development of either of them. All this shows that the building up of the Macedonian bourgeoisie was made very difficult. It can be seen from the following:

As the process of industrialization was stopped and the first industrial outlets ruined, the Macedonian industrial bourgeoisie, the only progressive form of modern type bourgeoisie, could not be built up. This also applies to the ruining industry in which outlets of development the Macedonian bourgeoisie did not take part. The Macedonian bourgeoisie was also cut out from the modern credit sphere and the first credit establishment were formed from foreign capital. The Macedonian bourgeoisie was ceded to trivial usury with high rates of interest. The Macedonian bourgeoisie was also cut out from the exterior business sphere out of which capital was made very quickly and easily because for this activity larger amounts of money was necessary, better commercial relations and better law security. All these terms were, first of all, possessed by the capitalists of Jewish origin from Salonica.

The Macedonian bourgeoisie retained the indoor trade on a smaller scale and some business by wholesale several richer firms in Salonica and a certain intermediary function in the sphere of the exterior trade.

This explains the causes of the Macedonian bourgeoisie on the economic field which caused its dependent function in the process of the national emancipation and the polity of constant political hesitations among the revolutionary masses, the fear of barbarous forms of the Turkish political authorities and the inspiration of the surrounding Balkan bourgeoisie, Bulgarians-Greeks, and Serbians.

The insufficiently developed industry in Macedonia slowed down, the passing of the pauperished craftsman and peasants into workers.

After the break of the first manufactures at Ohrid, Voden, Stip, where the first starts of technical labor appear in the last decades of the 19th century, the Macedonian working class was only in Salonica, where the first Macedonian socialist groups will arise in the later period.

So there are two periods in the economic development of Macedonia in the 19th century: The first one upward and it lasts until the seventies, eighties, respectively, and the second one downward and it fills up the last three decades of the same century. The reasons that caused this stagnation and fall and even returning back should be looked for, first of all, in the politics of the Turkish Empire which is characterized by lack of protection of the national industry, undisturbed opening of the door to goods of the west-European countries the competition of which, as we have already pointed out, could not endure the industrial and handicraft production just started. The reasons are attributed to the system of capitalization building of railway lines and the amputation of territories belonging to the Turkish Empire. In fact this was the crisis of the Turkish State and society the duration of which went on through a whole century and gradually resulted in decomposing of the Turkish society when the working population suffered the worst consequences.